

WYKŁAD NAUKI APOSTOLSKIEJ

„Źródła Myśli Teologicznej”

Seria pod redakcją:

Adama Bandury, Arkadiusza Barona, Tytusa Górskiego, Henryka Pietrasa
i Edwarda Stańka

1. Orygenes, *O zasadach*, 1996
2. Święty Atanazy, *Listy do Serapiona*, 1996
3. Pamfil z Cezarei, *Obrona Orygenesesa*, Rufin z Akwilei, *O sfalszowaniu pism Orygenesesa*, 1996
4. *Trójca Święta*. Tertulian, *Przeciw Prakseaszowi*, Hipolit, *Przeciw Noetosowi*, 1997
5. Teodeoret z Cyru, *Komentarz do Listu św. Pawła Apostoła do Rzymian*, 1997
6. Orygenes, *Korespondencja*, 1997
7. Ireneusz z Lyonu, *Wykład nauki apostoelskiej*, 1997

IRENEUSZ Z LYONU

WYKŁAD NAUKI APOSTOLSKIEJ

Wstęp, przekład i opracowanie

Wincenty Myszor

Wydawnictwo WAM • Księża Jezuici
Kraków 1997

Tytuł oryginału:
Epideixis tou apostolikou kerygmatos
(*Demonstratio apostolicae praedicationis*)

© dla polskiego wydania
Wydawnictwo WAM, Księża Jezuitów
ul. Kopernika 26, 31-501 Kraków 1997

Redakcja
Henryk Pietras

Projekt okładki
Andrzej Sochacki

ISBN 83-7097-339-6

WPROWADZENIE

KOŚCIELNE NAUCZANIE W II WIEKU

Współczesne problemy chrześcijaństwa i Kościoła, a przede wszystkim odchodzenie od wiary wielu ludzi w krajach od wieków związanych z kulturą chrześcijańską, kieruje nasz wzrok na czas, gdy ludzie wchodzili do chrześcijaństwa, gdy jako obywatele „zjednoczonej Europy” czyli Cesarstwa Rzymskiego w II wieku odkrywali wartości chrześcijaństwa i kierowali się w życiu jego wskazaniem. Wśród wielkich ludzi II wieku, którzy przybliżali chrześcijaństwo był Ireneusz, biskup Lyonu.

Ireneusz przybył do Lyonu z Małej Azji (z terenów dzisiejszej zachodniej Turcji), gdzie w młodym wieku był słuchaczem Polikarpa, biskupa Smyrny¹. Z tego faktu można wyprowadzić wniosek, że mógł się urodzić między 130 a 140 rokiem. Przez Polikarpa nawiązał Ireneusz do małoazjatyckiej nauki „starszych”, czyli prezbiterów, oraz do teologii Janowej i judeochrześcijańskiej. Nie wiemy w jakich okolicznościach opuścił Małą Azję. Udając się na Zachód, do Lyonu, łacińskiego Lugdunum, pozostał pisarzem greckim, a więc miał także przede wszystkim greckich czytelników. Przez jakiś czas przebywał w Rzymie. Na pewno w roku 177, będąc już w Lyonie, został wysłany do Rzymu z listem tamtejszego biskupa Eleuterosa². W tym samym roku został po męczeń-

¹ Przyjmuje się, że Polikarp zmarł śmiercią męczeńską około 156 roku.

² Odnotowany przez EUZEBIUSZA w *Historii Kościelnej* (V, 24) list zawiera słowa polecające IRENEUSZA jako prezbitera: „Zleciliśmy IRENEUSZOWI, bratu naszemu i towarzyszowi by Ci wręczył listy i prosimy Cię, byś go przyjął łaskawie. Gdybyśmy sądzili, że znamie czystej sprawiwości polega na stanowisku, tedy byśmy go Tobie przedstawili przede wszystkim jako prezbitera kościoła, czym też jest w rzeczy samej” (tł. A. LISIECKI, POK 3, 211).

skiej śmierci biskupa Lyonu Potinosa, jego następcą³. Za pontyfikatu papieża Wiktora (189-198) Ireneusz interweniował w sporze o datę Wielkanocy. Prosił papieża o cierpliwość wobec postawy biskupów Małej Azji, którzy mieli inne zdanie na temat świętowanie paschy⁴. W tej sprawie pisał także listy do innych biskupów. Wcześniej interweniował także w sprawie sporu o montanizm, który jako człowiekowi z Małej Azji dobrze mu był znany. Euzebiusz odnotował także list do niejakiego Florinusa, gnostyka i zwolennika walentynian, przebywającego w Rzymie, a którego Ireneusz znał jeszcze jako gorliwego ucznia Polikarpa w Małej Azji⁵. Wszystkie informacje, które podał Euzebiusz z Cezarei, które zresztą zaczerpnął z dzieł Ireneusza, sprowadzają się do tego, co podaliśmy. Pierwsza wzmianka o śmierci męczeńskiej Ireneusza pochodzi z okresu późniejszego, od Hieronima⁶. Przyjmuje się, że Ireneusz umarł około roku 200.

Dzieła i poglądy Ireneusza wiążą się z jego losami. Euzebiusz z Cezarei odnotował kilka dzieł Ireneusza, ale w całości zachowały się tylko dwa: *Zdemaskowanie i odparcie fałszywej gnozy* (w całości w łacińskim tłumaczeniu jako *Adversus haereses*) oraz *Wykład nauki apostołskiej* (w tłumaczeniu ormiańskim), znane pod greckim tytułem jako *Epideixis tou apostolikou kerygmatos* (łaciński tytuł : *Demonstratio praedicationis apostolicae*). Podstawowym dziełem Ireneusza jest jego polemika z gnostycyzmem, *Adversus haereses*. Była to pierwsza odpowiedź Kościoła na wezwanie gnozy, która w II wieku była jeszcze nauczaniem wewnątrzkościelnym. Ireneusz pierwszy zorientował się, że poglądy gnostyków wprawdzie dotyczą istotnych zagadnień teologicznych, jednak różnią się z tym, co sam nazywał tradycją apostołską, regułą wiary, nauczaniem apostołskim. Miał większe od innych wycucie dla tego, co stanowiło tradycję, także tradycję kościelnego nauczania. Tu z pewnością ujawniły się także jego związki z teologią małoazjatycką. W Małej Azji, w II wieku przechowywano w kościelnym nauczaniu tradycyjny, żeby nie powiedzieć konserwatywny model przekazu wiary. Dzieło przeciw fałszywej gnozie dostarcza bardzo wiele informacji na temat sytuacji duchowej i intelektualnej II wieku. Ukazuje w jakich warunkach kościelne nauczanie musiało docierać do umysłów ludzi wykształconych i mniej wykształconych. A poglądy chrześcijan nie były wówczas jednolite. Obok gnostycyzmu,

³ Por. EUZEBIUSZ, *Historia Kościelna* (= *Historia Ecclesiastica* = HE) V, 5, 8.

⁴ Por. EUZEBIUSZ, HE V, 24.

⁵ Por. EUZEBIUSZ, HE V, 20.

⁶ IzKom 17, 64.

który należy uznać za nurt wspólny wielu różnych poglądów, w teologii kościelnej zaznaczył się także potężny wpływ Marcjona. Ireneusz polemizował więc nie tylko z gnostycyzmem. Wiele jego wypowiedzi możemy odnieść do marcjonizmu. Treść nauczania kościelnego w *Adversus haereses* zasługuje na osobne i szersze potraktowanie.

Po ukończeniu dzieła przeciw fałszywej gnozie Ireneusz napisał *Wykład apostołskiego nauczania*⁷. Najbardziej dzieło to łączy się treściowo z drugą częścią *Adversus haereses*, to jest z księgami od III do V. Oznacza to, że *Wykład apostołskiego nauczania* powstał po roku 177, a prawdopodobnie około 190⁸. W tym dziele bardziej niż w polemice wskazywał na kościelne nauczanie. Wprawdzie nie brak i w tym utworze aluzji do poglądów heretyckich – autor ma najczęściej na uwadze gnostyków i zwolenników Marcjona – jednak utwór ten poświęcił Ireneusz głównie pozytywnemu wykładowi.

Zanim przejdziemy do przedstawienia kościelnego nauczania w II wieku w świetle tego utworu, musimy przyrzeć się bliżej jego budowie literackiej i tematycznej. Od chwili odkrycia i udostępnienia ormiańskiego tłumaczenia utworu toczy się dyskusja na temat formy literackiej i celu tego dzieła. Jedni badacze opowiadają się za formą katechezy, inni za rodzajem apologii. Adolf Harnack, który jako pierwszy skomentował utwór Ireneusza i podzielił na sto rozdziałów całość tekstu, opowiedział się za katechezą⁹. Za Harnackiem P. Drews starał się udowodnić, że utwór Ireneusza jest w ścisłym znaczeniu pierwotną katechezą¹⁰. Za formą apologetycznego pisma wprost przeciw opinii Harnacka opowiedział się O. Bardenhewer¹¹. Tego samego zdania jest również J. Quasten¹². Obydwie hipotezy stara się pogodzić N. Brox, gdy pisze we wstępie do niemieckiego tłumaczenia, że Ireneusz zastosował obydwie formy w swoim utworze, wykład nauki kościelnej i rodzaj obrony prawd wiary przez

⁷ Wspomina o napisaniu wcześniej *Adversus haereses*: („Wszyscy ci są bezbożni i bluźniercy wobec swego Stwórcy i Ojca, jak to wykazaliśmy w *Zdemaskowaniu i odparciu fałszywej tak zwanej gnozy* – r. 99).

⁸ Por. WEBER, BKV, s. V.

⁹ Por. HARNACK, *Nachwort* 64-66.

¹⁰ P. DREWS, *Der literarische Charakter der neuentdeckten Schrift des Irenäus* «*Zum Erweise der apostolischen Verkündigung*», ZNW 8 (1907) 226-233.

¹¹ *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, I Freiburg 1913, 410n.

¹² *Initiation aux Pères de l'Église I*, Paris 1955, 335.

dowodzenie na podstawie prorocत्व¹³. Warto w tej dyskusji dopuścić do głosu samego Ireneusza. W rozdziale 1 zwraca się do adresata dzieła i ujawnia swój zamiar, że chce „w skrócie przedstawić głoszenie prawdy”, „abyś przez skrót pojął wszystkie części ciała prawdy”. Skrótowy charakter swego utworu potwierdza jeszcze raz w rozdziale 52, gdy pisze „Nie jest możliwe przytoczyć każdą wypowiedź Pisma. Z tego, co podaliśmy, zrozumiesz resztę”. Ireneusz zatem nie zamierzał przedstawić całości nauczania kościelnego, raczej podstawy wiary. S. Weber tematykę dzieła zaliczył do tego, co dzisiaj nazywamy teologią fundamentalną¹⁴. Ireneusz napisał *Wykład* dla ludzi wierzących, jakby dla przypomnienia podstawowych prawd wiary i podania ich uzasadnienia. W tym na pewno znalazły się zagadnienia związane z katechezą. Kandydatów do chrztu nauczano o podstawowych prawdach wiary. Być może Ireneusz wybrał szczególnie te zagadnienia, które w II wieku były poddawane w wątpliwość, lub były podważane przez gnostyków i zwolenników Marcjona. Poza kilku aluzjami wprost nie atakuje jednak poglądów heretyckich. Wydaje się, że Ireneusz dokonał wyboru zagadnień i form ich przedstawienia. Być może dzieło jego jest komentarzem do katechetycznego nauczania Kościoła, komentarzem, który usprawiedliwia tak wybór jak sposób potraktowania tematów.

Zdaniem Houssiau Ireneusz wykorzystał dwa rodzaje literackie: wykład i dowodzenie¹⁵. Po wprowadzeniu (rozdział 1-2) Ireneusz przeprowadził wykład nauczania kościelnego (rozdziały 2-42), który dotyczy zbawienia człowieka. Wokół tego głównego wątku rozwija poszczególne tematy. W połowie rozdziału 3 przystępuje do przedstawienia treści wiary, „która zawiera nasze zbawienie” i „którą prezbiterzy, uczniowie apostołów nam przekazali”. Zapowiedź tę rozwija w następnych rozdziałach (3b do 7). Jest to wiara, którą otrzymaliśmy na chrzcie. Ten fragment zapewne jest przypomnieniem nauczania katechetycznego. Chrzest jest sakramentem zbawienia. Dany w imię Ojca, Syna i Ducha Świętego nie tylko udziela odpuszczenia grzechów, ale czyni nas uczestnikami życia Bożego. Ireneusz podkreśla powszechny wymiar zbawienia. Przesłanką powszechności zbawienia jest dzieło stwórcze Boga, który jest stwórcą wszystkich bytów. Dzieło stworzenia przypisuje osobom Trójcy Świętej. Od Ojca pochodzi wszystko, co się stało, Syn czyli Logos jest tym, przez którego wszystko się stało, Duch Święty czyli Mądrość porządkuje wszystko nadając piękno

¹³ Por. *Irenäus von Lyon, Epideixis, Adversus Haereses, Darlegung der apostolischen Verkündigung, Gegen die Häresien I*, Freiburg 1993, 26n.

¹⁴ BKV, s. XV.

¹⁵ *Christologie* 10nn.

i harmonię (rozdziały 4-5). W takim ujęciu znajdujemy z pewnością komentarz do chrzcielnego wyznania wiary. Do chrztu nawiązuje tak w rozdziale 3 jak i w 7. Ireneusz przypomina odpowiedź na trzykrotne pytanie chrzcielne. J.N.D. Kelly starał się je nawet odtworzyć. Jego zdaniem te rozdziały to nic innego jak komentarz do wyznania chrzcielnego¹⁶. W dalszej części tekstu Ireneusz rozwija treść trzech artykułów wiary. Osoby Trójcy Świętej opisuje w ich aktywności zbawczej w historii zbawienia (6). Syn Boży objawiał się prorokom, którzy głosili jego przyjście jako człowieka w czasach ostatnich, Duch Święty był źródłem prorockiego natchnienia. Przez chrzest i wiarę tak udzieloną staliśmy się przybranymi dziećmi Ojca przez Syna w Duchu (7). W ten sposób otrzymaliśmy dar niezniszczalności, czyli nieśmiertelności.

W następnych rozdziałach Ireneusz rozpatruje historię zbawienia od stworzenia przez grzech człowieka aż po bezpośrednie przygotowanie zbawienia (rozdziały 8-30). Ta część *Wykładu* jest streszczeniem historii zbawienia. Wydarzenia zbawcze Ireneusz opisuje według układu biblijnego, Księgi Rodzaju, Wyjścia i Liczb. Rozdział 8 można potraktować jako rodzaj wprowadzenia i tezy dla dalszych wywodów: Bóg jest Panem i Sędzią, jest dobry i sprawiedliwy (tu być może aluzja do twierdzeń marcjonitów). W następnych rozdziałach przedstawia stworzenie aniołów, którzy zgodnie z ówczesnymi wyobrażeniami zamieszkują siedem niebios, prowadzeni przez Ducha Bożego oddają nieustannie chwałę Bogu (rozdziały 9-10; i tu być może aluzje antygnostyckie). Następnie Ireneusz przedstawił ukształtowanie człowieka na obraz i podobieństwo Boga. Człowiek podobny jest do Boga w swoim ciele. Obdarzony wolną wolą, jest jednak jeszcze dzieckiem. Ireneusz nawiązuje tu do charakterystycznej dla siebie idei wzrostu i dojrzewania (11-12). Następnie przedstawił stworzenie Ewy, która podobnie jak Adam jest jeszcze w stanie dziecka i podobnie jak Adam nie zna zła i cieszy się niewinnością jak dziecko (13-14). Przykazanie Boże ma zdaniem Ireneusza utwierdzić człowieka w dobrym i przyczynić się do jego osobistej zasługi (15). Na skutek zazdrości szatana i niedojrzałości pierwszych ludzi pojawia się grzech i jego następstwa: wypędzenie z raju (16), zabójstwo Abla (17) i rozszerzanie się zła na całą ludzkość (18). Bóg karze ludzkość i tylko Noe i jego rodzina

¹⁶ Odtwarza te pytania jako: 1. Czy wierzysz w Boga Ojca? 2. Czy wierzysz w Jezusa Chrystusa, Syna Bożego, który przyjął ciało, umarł i zmartwychwstał? 3. Czy wierzysz w Boga, Ducha Świętego? W dziele nie ma wprost wyznania chrzcielnego, ale wyraźna do niego aluzja, podobnie jak w AH IV, 33, 7. Por. J.N.D. KELLY, *Altchristliche Glaubensbekenntnisse*, Berlin 1971, 81-82.

dla ich sprawiedliwości zostają uratowani (19). W tym miejscu Ireneusz rozbudowuje bardziej wątek biblijny zajmując się pokoleniami synów Noego. Pokolenie Chama nosi przekleństwo na sobie i popełnia nieprawości, zostanie w końcu zniszczone (20). Sem i Jafet otrzymują, każdy w swoim zakresie, Boże błogosławieństwo. Pokolenie Sema będzie pielęgnować kult Boga prawdziwego, Jafet otrzymuje obietnicę dołączenia do tego kultu w czasach ostatecznych. Pierwszy wskazuje na naród wybrany, drugi na pogan, którzy kiedyś wejdą do Kościoła (21). Bóg zawiera z ludzkością pierwsze przymierze (22), a gdy ludzie jeszcze raz buntują się przeciw Bogu, dzieli pokolenia ludzi i rozprasza na całą ziemię (23). Dziedzicem błogosławieństwa Sema jest Abraham, człowiek poszukujący Boga i wyznający w niego wiarę, gdy go znalazł. Dziedzictwo Sema przechodzi na synów Abrahama, Izaaka i Jakuba i następnie dwanaście pokoleń Izraela (24). Za pośrednictwem Mojżesza Bóg zbawia naród wybrany, Izraela, z niewoli egipskiej, a w ofierze baranka zapowiada ofiarę Chrystusa (25). Bóg zawiera drugie przymierze nadając ludowi prawo (26). W oczekiwaniu na wejście do ziemi obiecanej dokonuje selekcji w ludzie wybranym, tym którzy uwierzyli pozwala wejść do ziemi obiecanej pod wodzą Jezusa, syna Nuna (27). Mojżesz przed zajęciem ziemi ogłasza po raz drugi prawo Boże (28). Tu przechodzi Ireneusz w kilku zdaniach do postaci Dawida i Salomona wspominając, że zbudowali świątynią na wzór „namiotu na pustyni” jako widzialny obraz niewidzialnych rzeczywistości w niebie (29). Tu kończy opowieść opartą na planie biblijnym wspominając jedynie proroków, którzy zapowiadali zbawcę z rodu Abrahama i Dawida (30). Ireneusz z historii biblijnej dokonał wyboru tylko niektórych wątków. Czasami trudno znaleźć uzasadnienie dla niektórych dygresji. Ireneusz na przykład szczegółowo rozważa złe wieści o ziemi obiecanej podawane przez większość wysłanych wywiadowców (27). Może chodzi tu o aluzję do sytuacji Kościoła w II wieku, gdy wśród wielu głoszących o Kościele – ziemi obiecanej, tylko niewielu podaje informacje prawdziwe i zachęcające do wejście? Pomija niemal zupełnie wątek Dawida i niewoli babilońskiej, która pojawia się w innych przykładach katechezy¹⁷. A. Rousseau wyjaśnia te trudności konstrukcyjne dzieła przez hipotezę idei czterech przymierzy¹⁸. Jego zdaniem Ireneusz oparł wykład w tej części na wątku trzech przymierzy, zawartych przez Boga z ludźmi w czasach Noego, przez Abrahama i przez Mojżesza. Czwartym przymierzem miało

¹⁷ Por. przykład katechezy biblijnej u AUGUSTYNA, *De catechisandis rudibus* 14n; założenia: 24-29 i 52-54.

¹⁸ Por. ROUSSEAU 61n oraz Appendice V: *Les quatre alliances* 385-388.

być przymierze nowe ustanowione przez Jezusa Chrystusa. Tak ujęty Stary Testament jest także prorocstwem dla Nowego. Śmierć Abła, ofiara baranka paschalnego zapowiada śmierć Jezusa; pokolenie Jafeta zapowiada pogan, którzy wejdą do Kościoła, czyli do dziedzictwa Sema, narodu wybranego.

Następne rozdziały (31-42a) pierwszej części trudniej podporządkować jakiemuś ogólnemu układowi. Rousseau, za którym idę w analizie struktury utworu, nazwał tę część „Wcielenie Syna Bożego i jego dzieło zbawcze”¹⁹. Wydaje się, że Ireneusz odpowiada na pytania, dlaczego konieczne było wcielenie Syna Bożego (31) i dlaczego narodził się z Dziewicy (32). Adam zrodzony z dziewiczej ziemi i ducha Bożego zapowiadał drugiego Adama, Chrystusa. Pierwszy Adam miał u boku Ewę, dziewicę nieposłuszną, nowy Adam Chrystus rodzi się z drugiej Ewy, Maryi, dziewicy posłusznej (33a). Innym pytaniem jest, dlaczego śmierć Syna Bożego nastąpiła na krzyżu? Możemy znów porównać wypowiedzi Ireneusza o rajskim drzewie nieposłuszeństwa pierwszego Adama i drzewie krzyżowym posłuszeństwa aż do śmierci drugiego Adama, Chrystusa (33b-34a). Drugą przesłanką dla krzyża jako narzędzia śmierci Chrystusa jest jego kształt niewidzialnie zaznaczony w dziele stworzenia, przez stwórczy Logos, ogarniający cztery kierunki w świecie (34b). Następnie Ireneusz ukazuje, jak Syn Abrahama i Syn Dawida zrealizował w swoim wcieleniu dane im obietnice: Abrahamowi, że jego pokolenie będzie jaśnieć jak gwiazdy na niebie (35) i Dawidowi, że będzie to potomek z „jego łona” (36). Syn Boży jako Syn Człowieczy identyfikując się całkowicie z ludzkością przyjął na siebie nasze grzechy aż po śmierć i zmartwychwstanie (37-38). Tym samym Syn Boży przyjął prawdziwie człowieczeństwo, a tak jak jego śmierć była prawdziwa tak i narodzenie (38b-39). W ten sposób Syn Boży stając się człowiekiem doprowadził człowieka do wspólnoty z Bogiem (40). Na koniec tej części Ireneusz krótko wspomina o wylaniu Ducha Świętego na ludzi i powstaniu w ten sposób Kościoła (41), przez co Bóg doprowadził pokolenie Jafeta, czyli pogan, do Kościoła (42a). Ten przegląd treści *Wykładu* Ireneusza ukazuje wewnętrzną zwartość treści i logikę wywodów. W ten sposób biskup Lyonu wyłożył także istotne elementy nauczania kościelnego. Z pewnością taki był również schemat katechetycznego nauczania. Brak ujęcia dydaktycznego, brak zagadnień moralnych, zachęty do nawrócenia, co wchodziło zawsze w skład katechezy chrzcielnej. Jest to raczej ujęcie teoretyczne, w którym chrystologia i soteriologia zostały wysunięte na plan pierwszy²⁰.

¹⁹ Por. ROUSSEAU 63.

²⁰ Por. HOUSSIAU 11.

Drugą część *Wykładu apostołskiego nauczania* stanowi dowód z prorocत्व. Obejmuje następne rozdziały (od 42b do 97). W tej części Ireneusz ukazał zgodność treści wiary proponowanej przez Kościół z prorocत्वami. Dla zrozumienia tych prorocत्व konieczna jest wiara Kościoła, co autor wyraził w odpowiedniej redakcji całego dzieła. Trzeba przyjąć treści wiary, które wyłożył w pierwszej części, aby prorocत्व stały się zrozumiałe. Część druga dzieła (42b-97) składa się z dłuższych lub krótszych cytatów ze Starego Testamentu, wprowadzonych zapowiedzią ich treści. Rousseau dzieli treść tej części na następujące odcinki: nauczanie prorockie o preegzystencji Syna Bożego (42b-51), nauczanie proroków o ludzkim narodzeniu Syna Bożego (53-65), zapowiedź jego cudów, męki i chwały (66-85), nauka o kościele wśród pogan (86-97)²¹. W opracowaniu tej części pracy zwróciliśmy uwagę na związek Ireneusza z pismami poprzedników. Najwięcej związków widać z dziełem Justyna. W ukazaniu preegzystencji Syna Bożego Ireneusz odwołał się do świadectw biblijnych do pierwszego wersetu Księgi Rodzaju w specyficznej interpretacji słowa „początek” (*arche*) (43), do opisu spotkania Abrahama pod dębem Mambre z trzema przybyszami (44), snu Jakuba i opisu drabiny (45) oraz do rozmowy Boga z Mojżeszem (46)²². Przytoczenie tych *testimoniów* nie jest pomysłem nowym i oryginalnym. Ireneusz włącza je jednak do kościelnego nauczania bez polemiki antyżydowskiej, jak to obserwujemy u Justyna. Dowodem preegzystencji Syna Bożego są także *testimonia* zaczerpnięte z psalmów (47-48) i z Księgi Izajasza (49); Ireneusz zgodnie z tradycją *testimoniów* łączy cytaty z proroka Izajasza z fragmentami psalmów (50-51). Interpretacja *testimoniów* jest wielowątkowa. Dowodząc preegzystencji Syna Bożego przekazuje drugą myśl, że Słowo Boże jest zawsze z ludźmi. Wszystkie teofanie w Starym Testamencie oznaczają dla ludzi spotkanie z Synem Bożym. Niektóre szczególnie wykorzystuje dla ukazania szczegółów męki (drabina Jakuba – krzyż Chrystusa). Wydaje się, że Ireneusz pozostawał tu pod wpływem podobnej interpretacji w kościelnym nauczaniu. Podobnie interpretuje *testimonia* o narodzeniu Syna Bożego jako człowieka. Wykorzystał klasyczne cytaty z Księgi Izajasza (53-56). Szczegóły narodzenia Chrystusa, w zgodzie z tradycją odnotowaną u Justyna, ilustruje przy pomocy wybranych cytatów z Księgi Rodzaju i Księgi Liczb (57-58), a także z Księgi Izajasza (59-61). Ireneusz i tu łączy w sposób typowy dla *testimoniów* cytaty z różnych ksiąg biblij-

²¹ Por. ROUSSEAU 68.

²² Do tych *testimoniów* w AH IV, 14, 3 dodaje jeszcze opis skały na pustyni i postać anioła prowadzącego Jozuego.

nych dla wykazania miejsca i okoliczności narodzenia Chrystusa (62-64), czy wejścia do Jerozolimy (65). Tę część wyraźnie kończy konkluzją i zapowiedzią dalszych wywodów (66). Dla zapowiedzi uzdrowień i wskrzeszeń dokonanych przez Jezusa Ireneusz wykorzystuje cytaty z Izajasza (67). Proroctwo o cierpiącym Słudze Jahwe opiera na testimoniach z Izajasza, psalmów i Księgi Lamentacji (68). Uniżenie Syna Bożego i jego męka mają na celu zbawienie człowieka, co dowodzi prorocत्वami z tych samych Ksiąg (69-72). Dalsze rozdziały przynoszą prorocką argumentację dla szczegółów i różnych aspektów męki Chrystusa (73-82), jak również jego uwielbienia i chwały (83-85).

W ostatniej części prorockiego dowodzenia Ireneusz przedstawił nowy lud, czyli Kościół z pogan (86-97). Tu w szczególny sposób rozwija myśl św Pawła: uwolnienie od przepisów prawa na rzecz przykazania miłości, usprawiedliwienia i nowości przymierza. Wydaje się jednak że główną ideą w tej końcowej części traktatu jest idea nowego ludu Bożego wśród pogan.

W zakończeniu utworu (98-100) przypomina trzy artykuły wiary chrześcijańskiej i czyni krótkie aluzje do poglądów heretyckich.

Traktat Ireneusza nie obejmuje całości zagadnień teologicznych. Brak wypowiedzi z zakresu eschatologii, liturgii, kościelnej dyscypliny. W dziwny sposób nie odwołuje się do Nowego Testamentu. Wydaje się, że porównuje przekazy Starego Testamentu wprost z wiarą Kościoła, nie z Nowym Testamentem. Nie stosuje również argumentacji filozoficznej. Nie próbuje budować przy pomocy filozoficznej terminologii jakiejś teorii. Pierwsza część ma charakter syntetyczny, w drugiej przeważa analiza *testimoniów*. Treściowo części te odpowiadają sobie. Wskazuje to na przemyślaną i zwartą budowę literacką utworu.

W jakim stopniu w dziele Ireneusza przekazane zostało nauczanie kościelne z II wieku? Zagadnienia teologiczne przytoczone w dziele nie pokrywają się całkowicie z tym, co moglibyśmy nazwać nauczaniem kościelnym. Nie mamy z II wieku pełnego przekazu katechezy. Ireneusz jednak w największym stopniu nawiązał do tego nauczania.

SKRÓTY

- AH – Adversus Haereses
 BKV – Bibliothek der Kirchenväter
 NHC – Nag Hammadi Codex
 NHS – Nag Hammadi Studies
 POK – Pisma Ojców Kościoła
 PSP – Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy
 RevS – Revue des Sciences Religieuses
 RSR – Recherches de Science Religieuse
 SCh – Sources Chretiennes
 ZNW – Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft

Częściej cytowane wydania, tłumaczenia i opracowania podano w „Wybranej Bibliografii” z odpowiednim skrótem.

Dzieła egzegetyczne Ojców Kościoła cytowane są przez podanie skrótów księgi biblijnej z dodatkiem Hom dla homilii, Kom dla komentarzy, Fr dla fragmentów.

Skróty nazw czasopism podajemy według *Encyklopedii Katolickiej* KUL.

WYBRANA BIBLIOGRAFIA

1. Wydania i tłumaczenia:

– *Des hl. Irenaeus Schrift „Zum Erweise der apostolischen Verkündigung” in armenischer Version entdeckt, herausgegeben und ins Deutsche übersetzt* von K. TER–MEKERTTSCHIAN und E. TER–MINASSIANTZ. Mit einem Nachwort und Anmerkungen von A. HARNACK, *Texte und Untersuchungen*, 31, 1 Leipzig 1907 (drugie wydanie: 1908).

WEBER S. *Des hl. Irenaeus Schrift zum Erweis der apostolischen Verkündigung*, BKV, Kempten 1912, 583-650.

WEBER S. *Sancti Irenaei Episcopi Lugdunensis Demonstratio Apostolicae Praedicationis*, Freiburg 1917.

BARTHOULOT J. S. J., *Démonstration de la Prédication Apostolique*, traduction et notes avec une introduction et des notes de J. TIXERONT, RSR 6(1916) 361-432. Ponowny druk: PO 12, 5, Turnholt 1974, 747-802.

TER–MEKERTTSCHIAN K., WILSON S. G. *The Proof of the Apostolic Preaching with seven Fragments Armenian Version* ed. and trans. with the cooperation of the H. R. M. Prince Max of Saxony, *Patrologia Orientalis* 12, 5, Paris 1919.

ROBINSON J. A., IRENAEUS ST., *The Demonstration of the Apostolic Preaching*, London 1920.

FALDATI U., *Esposizione della Predicazione Apostolica*, Roma 1923.

SMITH J. P., *Proof of the Apostolic Preaching*, Westminster, London 1952.

FROIDEVAUX L. M., *Démonstration de la Prédication Apostolique*, SCh 62, Paris 1959. (= FROIDEVAUX).

ASSMUSSEN J. P., *Ireneus' Bevis for den apostolske forkyndelse*, Kopenhaga 1970.

BARTHOULOT J., VOICOU S., HAMMAN A.G., *La Prédication des apôtres et ses preuves ou la foi chrétienne*, Paris 1977.

PERETTO E., *Epideixis. Antico catechismo degli adulti*, Roma 1981.

SPARKS J.M., *The Preaching of the Apostles*, Brooklyn 1987.

BROX N., *Irenäus von Lyon, Epideixis, Adversus Haereses, Darlegung der apostolischen Verkündigung, Gegen die Häresien*, Fontes Christiani 8/1, Freiburg 1993, 23-97. (=Brox).

ROUSSEAU A., *Irénée de Lyon, Démonstratio de la prédication apostolique*, Sources Chrétiennes 406, Paris 1995 (=Rousseau).

Istnieją nadto tłumaczenia: rosyjskie: SAGARDA N. I., *Chrestianskoe Cztenie* 87 (1907) 476-491, 664-691, 853-881; holenderskie: MEYBOOM H. U., Leiden 1920.

Polskie tłumaczenie całego dzieła zostało przygotowane na podstawie łacińskiej „kalki” tekstu ormiańskiego w „Sources Chrétiennes” 406 przez A. Rousseau, z uwzględnieniem proponowanej przez Rousseau rekonstrukcji greckiej, oraz na podstawie tłumaczenia łacińskiego S. Webera. Pomocą w rozumieniu tekstu służyły także francuskie tłumaczenie Froidevaux i niemieckie Webera i Broxa. Pomocą w rozumieniu myśli Ireneusza był także on sam, w paralelnych wypowiedziach z *Adversus haereses*. Wszędzie tam, gdzie idę za interpretacją danego tłumaczenia podaję odpowiednie odsyłacze. Polskie tłumaczenie nie jest więc spolszczeniem dzieła Ireneusza z języka ormiańskiego. Uważałem jednak, że lepiej udostępnić dzieło Ireneusza drogą pośrednią, niż czekać na pracę polskiego znawcy języka starormiańskiego i patrologa.

Opracowania (wybór):

ANDIA YSABEL de, *Homo vivens. Incorruptibilité et divinisation de l'homme selon Irénée de Lyon*, Paris 1986 (= Y. DE ANDIA).

AUDET TH. A., *Orientations théologique chez saint Irénée*, Traditio 1 (1943) 33-39.

BALWIERZ M., *The Holy Spirit and the Church as a Subject of Evangelisation according to St. Irenaeus*, Studia Antiquitatis Christianae 6, Warszawa 1985.

BENGSCHE A., *Heilsgeschichte und Heilswissen. Eine Untersuchung zur Struktur und Entfaltung des theologischen Denkens im Werk „Adversus Haereses” des hl. Irenäus von Lyon*, Leipzig 1957 (= BENGSCHE).

BENOIT A., *Saint Irénée. Introduction a l'étude de sa théologie*, Paris 1960 (= BENOIT).

- BERTRAND D. A., *Le baptême de Jésus*, Tübingen 1973.
- BLANCHARD Y. M., *Aux sources du canon, le témoignage d'Irénée*, Paris 1993.
- BLUM G. G., *Tradition und Sukzession. Studien zum Normbegriff des Apostolischen von Paulus bis Irenäus*, Berlin 1963.
- BROX N., *Offenbarung, Gnosis und gnostischer Mythos bei Irenäus von Lyon*, Salzburg 1966 (= BROX, *Offenbarung*).
- CERBELAUD D., *La citation hébraïque de la Démonstration d'Irénée (Dém. 43). Une proposition*, Muséon 104(1991)221-234.
- CZĘSZ B., *Związek Ducha Świętego z Kościołem w ujęciu świętego Ireneusza i w interpretacji montanistycznej*, Poznań 1991 (= CZĘSZ).
- DANIÉLOU J., *Etudes d'exégèse judéo-chrétienne (Les Testimonia)*, Paris 1966 (= DANIÉLOU, *Études*).
- DANIÉLOU J., *Les origines du christianisme latin*, Paris 1978 (= DANIÉLOU, *Les origines*).
- DANIÉLOU J., *Message évangélique et culture hellénistique*, Paris 1961 (= DANIÉLOU, *Message*).
- DANIÉLOU J., *Le mauvais gouvernement du monde d'après le gnosticisme*, w: *Le origini dello gnosticismo*, Colloquio di Messina 13-18 aprile 1966, a cura di U. BIANCHI, Leiden 1967, 448-459.
- DANIÉLOU J., *Les symboles chrétiens primitifs*, Paris 1961.
- DANIÉLOU J., *Théologie des Judéo-christianisme*, Paris 1958.
- DREWS P., *Der literarische Charakter der neuentdeckten Schrift des Irenäus „Zum Erweise der apostolischen Verkündigung“*, ZNW 8 (1907) 226-233.
- ESCOULA L., *Saint Irénée et la connaissance naturelle de Dieu*, RevSR 20 (1940) 252-270.
- FANTINO J., *L'homme image de Dieu chez saint Irénée de Lyon*, Paris 1986.
- FERGUSON E., *Irenaeus' Proof of the Apostolic Preaching and Early Catechetical Instruction*, Studia Patristica 18, 3 (1989) 119-140.
- FROIDEVAUX L. M., *Sur trois passages de la Démonstration de Saint Irénée (r. 89, 33, 31)*, RSR 39 (1951) 368-380.
- FROIDEVAUX L. M., *Sur trois textes cités par Saint Irénée (Adv.Haer 4, 29, 3 et 55, 5, Démonstration 79 et 88)*, RSR 44 (1956) 408-421.
- HARNACK A. von, *Nachwort* (por.wydania i tłumaczenia).
- HOUSSIAU A., *La christologie de Saint Irénée*, Louvain 1955 (= HOUSSIAU).
- KOWALSKI A., *Szata chwały Adama i Ewy, Egzegeza św. Efrema i jej źródła*, Studia Antiquitatis Christianae 7 (1986) 159-172.
- LANG D. M., *Armenia kolebka cywilizacji*, Warszawa 1975.

- LANNE E., *Cherubim et Seraphim. Essai d'interprétation du chap. 10 de la Démonstration de St. Irénée*, RSR 43 (1955) 524-535.
- LEBEU P., *Koinonia. La signification du salut selon s. Irénée*, w: *Epektasis, Mélanges patristiques offerts au Cardinal J. Daniélou*, Paris 1972, 121-127.
- MAZZUCCO C., *Ireneo, „Demonstratio apostolica”, Capp. 9-10 e l’ „Apocalisse” di Giovanni*, *Civiltà classica e cristiana* 4 (1983) 87-141.
- MYSZOR W., *Gnostycyzm w tekstach z Nag Hammadi*, *Studia Antiquitatis Christianae* 1, 2 (1977) 175-182.
- NAUTIN P., *Genèse 1, 1-2 de Justin a Origène*, w: *In principio. Interprétations des premiers versets de la Genèse*, Paris 1973, 61-94.
- NOORMANN R., *Irenäus als Paulusinterpret*, Tübingen 1994 (= NOORMANN).
- NUSSBAUMER A., *Das Ursymbolum nach der Epideixis des hl. Irenaeus*, Paderborn 1921.
- ORBE A., *Los primeros herejes ante la persecución*, Roma 1956 (= ORBE, *Los primeros herejes*).
- ORBE A., *Homo nuper factus*, *Gregorianum* 46 (1965) 481-544.
- ORBE A., *Hacia la primera teología de la procesion del Verbo*, Roma 1958 (= ORBE, *Hacia la primera teologia*).
- ORBE A., *La „recirculacion” e la Virgen Maria en San Ireneo*, w: *La mariologia nella catechesi dei padri*, Roma 1989, 101-122.
- ORBE A., *La uncion del Verbo*, Roma 1961 (= ORBE, *Antropologia*).
- ORBE A., *La teología del Espiritu Santo*, Roma 1966.
- ORBE A., *Antropología de San Ireneo*, Madrid 1969 (= ORBE, *Introduccion*).
- ORBE A., *Cristología gnostica. Introducción a la soteriología de los siglos II y III*, vol I-II, Madrid 1976.
- ORBE A., *Introducción a la teología de los siglos II y III*, Roma 1987.
- PERETTO E., *La Epideixis di Ireneo. Il ruolo dello Spirito nella formulazione delle argomentazioni*, *Augustinianum* 20 (1980) 559-579.
- PERETTO E., *Criteri di ortodossia e di eresia nella Epideixis di Ireneo*, *Augustinianum* 25 (1985) 646-666.
- REYNDERS B., *Vocabulaire de la „Démonstration” et des fragments de Saint Irénée*, Chevetogne 1958.
- ROUSSEAU A., *La doctrine de S. Irénée sur la préexistence du Fils de Dieu dans «Démonstration»* 43, *Muséon* 89 (1971) 5-42.
- SMITHS J. P., *Hebrew Christian Midrash in Irenaeus, Epid. 43*, *Biblica* 38 (1957) 24-34.
- STROUMSA G.A., *Another seed*, w: *Studies in Gnostic Mythology*, Leiden 1984, 35-38.

Teksty z Nag-Hammadi, tłum. ALBERTYNA DEMBSKA i W. MYSZOR, opracowanie W. MYSZOR, PSP 20, Warszawa 1979.

TUM DANUTA, *Egzegeza przypowieści o zagubionej owcy u Ireneusza i gnostyków*, w: *Opuscula*, *Studia Antiquitatis Christianae* 7 (1986) 173-201.

UNNIK W. C. van, *Der Neid in der Paradiesgeschichte nach einigen gnostischen Texten*, w: *Essays on the Nag Hammadi Texts in Honour of A. Boehlig*, NHS 3, Leiden 1972, 120-132.

UNNIK W. C. van, *Der Ausdruck „In den letzten Zeiten“ bei Irenaeus*, *Neotestamentica et Patristica*, FS O. Cullman zum 60. Geburtstag, Leiden 1962, 293-304.

[WSTĘP: ZWIĄZEK PRAWDY, WIARY I ŻYCIA: 1-3A]

1

Drogi mój Marcjanie!¹ Znam twoją gorliwość w kierowaniu się pobożnością² – a ta tylko prowadzi człowieka do życia wiecznego – dlatego podzielałam twoją radość i modłę się tylko, abyś zachowując nienaruszoną wiarę podobał się Bogu, twemu Stwórcy. Obyśmy zawsze byli razem, ku naszemu wspólnemu pożytkowi, dla ułatwienia doczesnego życia przez gorliwe zajęcie się w naszych rozmowach³ tym, co pożyteczne. Jednak w tym czasie co do ciała jesteśmy oddaleni od siebie, dlatego nie zwlekam, aby o ile to możliwe pisemnie nieco porozmawiać z tobą i w skrócie przedstawić ci głoszenie prawdy dla umocnienia twojej wiary⁴. Wysyłam ci jakby związłe przypomnienie, abyś przez to niewiele osiągnął wiele, abyś przez ten skrót pojął wszystkie części ciała prawdy⁵ i dowody rzeczy Bożych, przyjął skrótowo; tak bowiem zaowocuje⁶ twoje zbawienie

¹ Badacze przyjmują greckie pochodzenie tego imienia, więc „Markianos”; tu podaje jednak w nawiązaniu do wersji zlatynizowanej. FROIDEVAUX przytacza informację, że w Galii w III wieku był biskup Marcjanus, znany z 68 listu CYPRIANA Z KARTAGINY. Wskazuje to jednak tylko na to, że imię to było popularne w Galii. Wydaje się, że chodzi raczej o fikcyjną osobę adresata dzieła IRENEUSZA.

² Pobożność odpowiada greckiemu *theosebeia*, według rekonstrukcji w wydaniu ROUSSEAU, 225.

³ Greckie *homiliai* według wersji wydania ROUSSEAU.

⁴ Wyrażna aluzja do tytułu dzieła *Epidexis tou apostolikou kerygmatos*. „Wykład”, czym oddajemy *epidexis* zawiera więc także dowodzenie. W dziele IRENEUSZA mamy dwie części oddające treść tego pojęcia, „wykład” prawd wiary, ich ekspozycja, w pierwszej części oraz ich „dowodzenie” na podstawie Pisma św. w drugiej części.

⁵ „Ciało prawdy” (podobnie w AH I, 8, 1; 9, 4; II, 27, 1) wskazuje na organiczną całość nauki apostoelskiej, tu przede wszystkim w zgodności Starego Testamentu z nauką Nowego Testamentu, w odróżnieniu do selektywnej nauki heretyków, którzy między innymi odrzucali Stary Testament.

⁶ „Przynosić owoc” por. *Wykład* 99, oddaje rekonstrukcję greckiego słowa przez ROUSSEAU, co znajduje potwierdzenie w AH I, Przedmowa 3.

i zawstydzisz głoszących błędne opinie, a każdemu, kto pragnie mieć rozeznanie, dostarczysz z całą swobodą naszej zdrowej i wolnej od zarzutu nauki⁷.

Jedna jest bowiem droga, dostępna dla wszystkich, którzy potrafią widzieć, oświetlona przez światło (z nieba), natomiast liczne są ciemne drogi tych, którzy nie widzą, ta prowadzi do królestwa niebieskiego łącząc człowieka z Bogiem, tamte prowadzą zaś ku śmierci oddzielając człowieka od Boga⁸. Dlatego konieczną jest rzeczą dla ciebie i dla wszystkich, którzy troszczą się o swoje zbawienie⁹, aby zdecydowanie i niewzruszenie¹⁰ dzięki wierze postępowali na drodze, aby przez zaniedbanie i lenistwo nie opóźniali się tkwiąc w materialnych żądzach, albo błakając się nie zesli ze słusznej drogi.

2

Człowiek, ponieważ jest istotą złożoną z duszy i ciała¹¹, wypada i trzeba, aby określał siebie przez te dwie części. Ze strony tych dwu części zagraża mu także upadek. Jednak czystość ciała jest środkiem powstrzymania się od wszystkich wstrętnych rzeczy i haniebnych czynów, czystość duszy zaś dotyczy zachowania nienaruszonej wiary w Boga, bez jej uszczuplenia czy dodawania. Pobożność bowiem zaciemnia się i zaciera przez nieczystość i brud ciała i zostaje złamana i splamiona i nie ustrzeże się uszczerbku, gdy fałsz przedostaje się do duszy. Pobożność zaś będzie zachowana w piękności i we właściwej mierze, gdy trwać będą jednocześnie prawda w duszy i czystość w ciele¹². Cóż bowiem za pożytek poznać

⁷ Por. Tt 2, 8.

⁸ Jedna jest droga prawdy, natomiast wiele jest dróg kłamstwa. Idea drogi być może nawiązuje do obrazu dwu dróg w *Didache* i *Liście Pseudo-Barnaby*, jako drogi życia i drogi śmierci. Podobna myśl w AH V, 20, 1-2.

⁹ Idę za rekonstrukcją ROUSSEAU, który znajduje potwierdzenie tego tekstu w AH III, 3, 4.

¹⁰ „Niewzruszenie” w nawiązaniu do terminu greckiego u ROUSSEAU (*hedraios*), co potwierdza AH V, 8, 3.

¹¹ Kwestię antropologii IRENEUSZA, tu złożenia z duszy i ciała, a w innych wypowiedziach nadto z ducha (AH V, 9, 1), ROUSSEAU rozważa krótko w I Apendyksie („Anthropologie bipartite ou tripartite?” 357-364). Całość antropologii IRENEUSZA przedstawił A. ORBE, *Antropología de San Ireneo*, Madrid 1969.

¹² IRENEUSZ wyraźnie łączy czystość ciała ze sferą moralną, powstrzymania się od haniebnych czynów, zaś czystość duszy ze sferą intelektualną, jako związek z prawdą. Por. AH V, 6, 1; 9, 1.

coś prawdziwie w słowach, a jednocześnie splamić ciało i popełnić czyny niegodziwe? Albo, jakież w ogóle pożytek może być z czystości ciała, jeśli brak będzie prawdy w duszy? Te rzeczy bowiem cieszą się wzajemnym udziałem, razem jednoczą się i walczą o to, by człowieka postawić przed Bogiem. I dlatego Duch Święty mówi przez Dawida: *Błogosławiony mąż, który nie chodził w radzie bezbożnych*¹³, to jest w radzie ludzi nie znających Boga, gdyż ci są bezbożnymi, którzy nie czczą tego, który prawdziwie jest Bogiem i dlatego Słowo¹⁴ mówi do Mojżesza: *Jestem tym, który jest*¹⁵. A więc ci, którzy nie czczą istniejącego Boga, ci są bezbożnymi; *I nie stanął na drodze grzeszników* – a grzesznikami są ci, którzy mają poznanie Boga, a nie przestrzegają jego nakazów, to jest, gardzą nimi¹⁶. *Na katedrze siejących zarazę nie zasiadł*; a *siejący zarazę* są ci, którzy nie tylko siebie samych zepsuli, ale także innych przez przewrotną i pokrętną naukę; katedra zaś jest znakiem szkoły; takimi są heretycy: zasiadają na katedrach siejących zarazę i psują tych, którzy przyjmują truciznę ich nauki¹⁷.

3

A więc, abyśmy czegoś takiego nie doznawali, winniśmy przestrzegać niezachwianie reguły wiary¹⁸ i wypełniać przykazania Boże¹⁹, wierząc Bogu, w bojaźni przed nim, ponieważ jest Panem i miłując go, gdyż jest Ojcem. Wypełnienie zaś (tego) wywodzi się z wiary, bowiem *jeśli nie*

¹³ Ps 1, 1 (tu i w następnych).

¹⁴ Według IRENEUSZA to Słowo (*Logos*) rozmawiało z Mojżeszem; podobnie zresztą twierdził JUSTYN, *Apologia* I, 63, 10-14; *Dialog* 60. IRENEUSZ na innych miejscach to potwierdza: *Wykład* 46; AH II, 6, 2. Tu wyraźnie *Logos* pośredniczy w objawieniu Ojca; podobnie w AH IV, 11, 4.

¹⁵ Wj 3, 14.

¹⁶ Oddaje greckie *kataphronetes, contemptores*, w ormiańskim tłumaczeniu oddano przez dwa wyrazy *contemnentes-contemptores*; tu idę w tłumaczeniu za grecką rekonstrukcją. Bliżej uzasadnia ją AH IV, 24, 1.

¹⁷ IRENEUSZ wyróżnia trzy rodzaje ludzi odrzucających prawdę: pogan, którzy nie oddają czci Bogu, Żydów, którzy gardzą jego przykazaniami i heretyków, którzy fałszują prawdy wiary. Interesująca jest aluzja do heretyków przez wyjaśnienie, że tworzą szkoły, skojarzona z „katedrą” w psalmie. „Szkołę” ma według ROUSSEAU oddawać greckie *didaskaleion*.

¹⁸ Tutaj „kanon”; W AH I, 9, 4; 1, 20 pojawia się „kanon prawdy”, czyli „reguła prawdy”. Por. Uwagi ROUSSEAU 332.

¹⁹ Por. 1 J 5, 2.

uwierzycie – mówi Izajasz – *nie zrozumiecie*²⁰. Wiarę zaś zachowuje prawda, gdyż wiara opiera się na rzeczach prawdziwie istniejących²¹; tak, żebyśmy wierzyli w rzeczy, które istnieją tak, jak są i gdy wierzymy w istniejące tak jak są, to po, abyśmy zachowali zawsze należne wobec nich niewzruszone przekonanie²². A więc skoro wiara zawiera w sobie nasze zbawienie, trzeba i wypada poświęcić wiele usilnego starania, abyśmy zdobyli prawdziwe ujęcie tego, co istnieje²³.

²⁰ Iz 7, 9.

²¹ Greckie: *ta onta*.

²² Stwierdzenia ważne dla właściwego zrozumienia wiary u IRENEUSZA. ROUSSEAU dostrzega związek takich pojęć jak *pistis* (wiara), *episteme* (wiedza) i *stasis* (trwałość, pewność). Takie ujęcie wiary według IRENEUSZA zakłada doświadczenie, a więc inaczej niż gnostyckie spekulacje.

²³ „Ujęcie tych rzeczy, które istnieją” to *katalepsis ton onton*, co według ROUSSEAU jest koncepcją stoicką dla wyrażenia pewnego, niewzruszonego ujęcia prawdy. Podobną myśl zachowuje AH V, 2, 3. ROUSSEAU łączy tu myśl IRENEUSZA z podobym ujęciem u gnostyka Ptolemeusza, *List do Flory* 3, 8.

[CZĘŚĆ PIERWSZA: NAUKA APOSTOŁÓW: 3A-4A]

[REGUŁA CHRZEŚCIJAŃSKIEJ WIARY: BÓG OJIEC, SYN I DUCH ŚWIĘTY WOBEC CZŁOWIEKA: 4-8]

Oto, czym obdarza nas wiara, ta, którą prezbiterzy, uczniowie apostołów, nam przekazali²⁴; Przede wszystkim poucza nas, abyśmy pamiętali, że w chrzcie otrzymaliśmy odpuszczenie grzechów w imię Boga Ojca i w imię Jezusa Chrystusa, Syna Bożego, wcielonego, zmarłego i zmarłychwstałego i w Duchu Świętym Boga; że chrzest ten jest pieczęcią²⁵ życia wiecznego i odrodzenia w Bogu²⁶ tak, że stajemy się dziećmi nie ludzi zmarłych, lecz wiecznego i zawsze istniejącego Boga. Wiara ta poucza nas o nim samym, wiecznym i zawsze istniejącym Bogu, że jest on ponad wszystkim, co istnieje, że wszystko zostało ustanowione pod jego władzą, a wszystko, co jest pod jego władzą, on stworzył, tak, że nie panuje i nie jest panem nad czymś innym, kogoś innego, lecz nad bytami

²⁴ IRENEUSZ często odwołuje się do tradycji prezbiterów, co wskazuje na kontynuację teologii małoazjatyckiej. Por. AH III, 3, 4; IV, 27, 1; 49, 1; V, 5, 1. Tradycja „starszych” (prezbiterów) nie jest jednak u IRENEUSZA czymś ściśle określonym. Wydaje się, że stanowi ona swoistego rodzaju autorytet. IRENEUSZ podkreślał raczej bliskość owych starszych do apostołów, niż ich osobisty autorytet. Z kręgu Jana apostoła takimi byli Papiasz i Polikarp, oraz kilku innych, razem sześciu starszych. Ireneusz wykorzystał przekaz Papiasza, chociaż go nie spotkał osobiście; o Polikarpie wspominał, że go znał (AH III, 3, 4). Dla IRENEUSZA związek z prezbiterami mógł być dowodem przekazu nauki apostoelskiej w dyskusji z gnostykami, którzy również powoływali się na autorytet apostoelski. Szerzej o tradycji prezbiterów por. BLUM, *Tradition und Sukzession* 188-195; BROX, *Offenbarung* 150-157.

²⁵ Greckie *sfragis*.

²⁶ Greckie *anagennesis eis theon* por. niżej rozdział 7.

własnymi. Wszystko jest rzeczą Boga i dlatego Bóg jest wszechmocny, a wszystko jest z Boga²⁷.

4

Jest więc rzeczą konieczną, żeby stworzone rzeczy miały swój początek stworzenia z jakiejś wielkiej przyczyny. Początkiem zaś wszystkiego jest Bóg. Sam bowiem nie został stworzony przez innego, ale przez niego wszystko zostało stworzone. I dlatego najpierw należy i wypada wierzyć, że jest jeden Bóg i Ojciec, który wszystko ustanowił i uporządkował i stworzył to, co dotąd nie istniało po to, aby istniało, który ogarnia wszystko choć jego jednego nic ogarnąć nie może²⁸. A „wszystko” to oznacza według nas to, co jest światem, a na świecie i człowiek; a więc i świat został stworzony przez Boga²⁹.

5

Rzecz wygląda następująco: Jest jeden Bóg, niestworzony, niewidzialny, stwórca wszystkiego, ponad którym nie ma innego Boga i po którym nie ma innego Boga³⁰. Bóg jest rozumnym bytem i dlatego przez

²⁷ Wywody IRENEUSZA zawierają wyraźne aluzje antygnostyckie. Gnostycy rozróżniali Boga, najwyższy byt, którego nazywali Ojcem, który jednak według nich nie był stwórcą świata widzialnego, i demiurga, Boga niższego, którego łączyli z Bogiem-stwórcą w Starym Testamencie. Zbawca według gnostyków przebywał zatem w świecie, którego nie stworzył.

²⁸ Całe zdanie jest prawie cytatem z dzieła HERMASA, *Pasterz*, Przykazanie 1, 1. Do tej myśli IRENEUSZ wracał w AH IV, 20, 2; 22, 1; Mimo wzmianki (*Bene igitur scriptura, quae dicit: Primo omnium crede quoniam unus est Deus*: AH IV, 20, 2) nie zaliczał pisma HERMASA do Pisma świętego. Inna rzecz, że wypowiedź jest tak krótka i oczywista dla pierwotnej katechezy, że wydaje się, że jest to raczej ślad ustnego nauczania, tak u HERMASA jak i u IRENEUSZA, niż cytat uwzględniający tekst. Określenie „pismo” (*scriptura*) może się odnosić do Pisma świętego, jako autorytetu nauczania, a cytat po prostu nie jest cytatem z HERMASA.

²⁹ „Wszystko” może być aluzją antygnostycką. Wyraźnie przeciw gnostykom formułuje tę samą myśl w AH III, 11, 1.

³⁰ Wyraźna aluzja do myśli gnostyckiej, a zwłaszcza do gnostyckiej koncepcji hierarchii boskiego bytu. Wprost przeciw gnostykom wyraża tę samą myśl AH I, 22, 1.

Rozum-Logos uczynił to, co stworzył³¹. I duchem jest Bóg i dlatego przez Ducha wszystko upiększył³². W ten sposób mówi także prorok: *Przez słowo Pana stały się niebiosy i przez jego ducha wszelka ich moc*³³. Tak więc, skoro Słowo umacnia, to jest tworzy rzeczy cielesne i obdarza istnieniem, a Duch porządkuje różnorodność mocy, słusznie Słowem nazywa się Syna a Ducha Mądrością Bożą³⁴. Słusznie także Paweł, jego apostoł mówi: *Jeden jest Bóg, Ojciec, ponad wszystkim, przez wszystkich i w nas wszystkich*³⁵. Ponad wszystkim bowiem jest Ojciec, przez wszystkich zaś Słowo³⁶ – przez nie wszystko się stało od Ojca, we wszystkim zaś Duch, który woła Abba, Ojczy i który kształtuje człowieka na podobieństwo Boże. Tak więc Duch ukazuje Słowo i dlatego zwiastowali Syna Bożego³⁷, Słowo zaś, to jest Logos, kieruje Duchem i dlatego on sam jest tłumaczem proroków i prowadzi człowieka do Ojca³⁸.

³¹ „Rozumny był”: ROUSSEAU pod ormiańskim tłumaczeniem znajduje grecki *logikos*, do czego IRENEUSZ zastosował grę słów do „Logos”, przez którego Bóg stworzył. W tym zdaniu z tej racji zachowałem zatem w tłumaczeniu „Rozum-Logos”; w pozostałych wypowiedziach „Logos” oddaję przez „Słowo”.

³² Por. AH II, 30, 9; III, 24, 2; IV, 20, 2. 4.

³³ Ps 32(33), 6. W AH I, 22, 1 IRENEUSZ cytuje dokładniej za LXX (*przez tchnienie jego ust*). Wydaje się, że IRENEUSZOWI zależało bardziej na *duchu* niż na *tchnieniu ust*. Łatwiej było dostosować cytat biblijny do myśli teologicznej.

³⁴ ROUSSEAU koryguje wypowiedź ormiańskiego tłumaczenia w świetle AH IV, 20. 1. 3. Podaje brzmienie greckie rekonstrukcji (s. 240). O identyfikacji Ducha z Mądrością por. niżej rozdział 10.

³⁵ Ef 4, 6. W większości rękopisów biblijnych zamiast *w nas wszystkich jest we wszystkich*. Myśl Pawła jest oczywiście zupełnie odmienna, odnosi się do Boga. IRENEUSZ natomiast przedstawił myśl inaczej: Ojciec nie jest we wszystkim bezpośrednio, jest ponad wszystkim, jest natomiast we wszystkim przez swoje Słowo i przez swego Ducha.

³⁶ W komentarzu do swego tłumaczenia („a travers toutes choses il y a le Verbe”) ROUSSEAU podaje wersję grecką (*dia panton*) przez aluzję do Ef, 4, 6, ale, jak sądzi, także przez zawartą w wypowiedzi IRENEUSZA myśl stoicką o Logosie, który przenika wszystko i wszystko podtrzymuje w istnieniu swoją mocą. Szerzej pisze o tym w *Appendice IV*, 377-384.

³⁷ „Prorocy zwiastowali”: IRENEUSZ przypisuje inspirację prorocką albo Duchowi Świętemu, albo Logosowi.

³⁸ Duch prorocki wskazywał na różne elementy dzieła zbawczego Słowa, a więc inspirował zapowiedzi prorockie wcielenia, śmierci i zmartwychwstania. Słowo zaś „kieruje” duchem prorockim, to znaczy duch jest ukierunkowany na te wydarzenia związane z Logosem (FROIDEVAUX zamiast „kieruje” („le Verbe gouverne l’Esprit”) daje „wyraża” („le Verbe articule l’Esprit”); podobnie tłumaczenie niemieckie w wydaniu BROXA („Das Wort aber gestaltet den Geist”). Idę jednak za sugestią tłumaczenia ROUSSEAU 241.

6

A to jest porządek³⁹ naszej wiary i podstawa (naszej) budowy i oparcie dla obyczaju. Bóg Ojciec niestworzony, niepojęty, niewidzialny, jeden Bóg, stwórca wszystkiego: to pierwszy artykuł naszej wiary. Drugi artykuł zaś to: Słowo Boże, Syn Boży, Jezus Chrystus, nasz Pan, który objawił się prorokom według właściwości ich prorokowania⁴⁰ i według stanu zrządzenia⁴¹ Ojca, przez którego wszystko się stało, który w ostatnim czasie⁴², aby sprowadzić wszystko w jedno⁴³, stał się człowiekiem wśród ludzi, widzialnym i dotykalmym, dla zniszczenia śmierci⁴⁴ i ukazania życia i zaprowadzenia wspólnoty⁴⁵ człowieka z Bogiem. A to trzeci artykuł: Duch Święty przez którego prorocy przepowiadali i ojcowie nauczali o sprawach Bożych, a sprawiedliwi kierowali się na drogę

³⁹ Greckie: *taxis*. Chodzi o porządek, układ, w jakim pozostają do siebie treści wiary. ROUSSEAU podaje cały rozdział 6 w retranslacji greckiej (s. 242).

⁴⁰ „Właściwość” oddaje przywołany w rekonstrukcji wyraz grecki „charakter”. Chodzi o właściwość prorokowania, odrębną dla każdego z proroków, czy też danej wypowiedzi. Prorocy wypowiadali się na różne sposoby, sobie właściwe. HOUSIAU 97 p. 1, łączy „charakter” z nauką, z charakterystycznymi cechami danej doktryny. Tu, wydaje się, chodzi jednak nie o odrębność treści, a raczej sposobu głoszenia. W AH IV, 33, 11-14 prorocy są *membra Christi* i „każdy z nich objawił w proroctwie na sposób sobie właściwy, odpowiednio do swego udziału w ciele Chrystusa, jeśli zaś wszyscy razem coś mówili, to każdy z nich głosił dzieło tego samego (Chrystusa). Ale tak, jak w nas samych, w naszych członkach objawia się działanie całego ciała, a postać całego człowieka nie ukazuje się tylko w jednym członku, ale w całości, tak i prorocy, każdy z nich objawiał jednego” Chrystusa: AH IV, 33, 10. A więc na różne sposoby, każdemu z nich właściwe, głosili jednego Chrystusa.

⁴¹ „Zrządzenie” oddaje greckie *oikonomia*. Jest to termin teologiczny, który bardzo często pojawia się u IRENEUSZA. W tłumaczeniu łacińskim oddano go jako *dispositio* por. AH IV, 33, 10; za ROUSSEAU, który łączy ten tekst, *oikonomia* jest planem zbawczym, według którego Syn Boży zapowiedziany przez proroków w ostatnich czasach stał się człowiekiem. Por. inne zastosowanie tego pojęcia niżej: 32, 37, 47, 58, 99 i 100. Por. BROX, *Offenbarung* 184-186.

⁴² Dokładne tłumaczenie z ormiańskiego ROUSSEAU oddaje jako *in fine temporum*, w znaczeniu „przy końcu czasu”. Przyjście Chrystusa jako człowieka stanowi zakończenie dziejów.

⁴³ „Sprowadzić w jedno” oddaje greckie *anakephalaioomai*” pokrewne z *anakephalosis* łacińskie *recapitulatio*. Zrezygnowałem w polskim tłumaczeniu z „rekapitulacji” na rzecz aluzji do Ef 1, 10. Dalej IRENEUSZ używa tego pojęcia ukazując bogactwo jego treści: rozdziały 28, 30, 32, 95, 99. Por. BROX, *Offenbarung* 186-189.

⁴⁴ Por. 2 Tm 1, 10.

⁴⁵ Greckie: *koinonia*.

sprawiedliwości⁴⁶ i który w ostatnim czasie został wylany w nowy sposób⁴⁷ na ludzkość odnawiając człowieka po całej ziemi dla Boga⁴⁸.

7

Dlatego chrzest naszego odrodzenia⁴⁹ dokonuje się przez te trzy artykuły⁵⁰, obdarzając nas zrodzeniem⁵¹ ku Bogu Ojcu przez jego Syna w Duchu Świętym. Ci, którzy noszą Ducha Świętego⁵², kroczą ku Słowu, to jest w kierunku Syna. Syn zaś prowadzi (ich) do Ojca. Ojciec zaś udziela (im) niezniszczalności⁵³. Tak więc nie da się bez Ducha widzieć Słowo Boże, nie może ktoś przystąpić do Ojca bez Syna, gdyż poznaniem Ojca jest Syn⁵⁴, a poznanie Syna Bożego (dokonuje się) za przyczyną Ducha Świętego. Ducha zaś wedle upodobania Ojca przyznaje Syn i to tym, którym postanowił (dać) Ojciec i jak postanowił Ojciec⁵⁵.

8

Ojciec nazwany jest przez Ducha najwyższym, wszechmogącym Panem mocy⁵⁶, abyśmy poznali Boga⁵⁷, że tylko on sam jest tym, który jest

⁴⁶ Chodzi zapewne o sprawiedliwych Starego Testamentu, których Duch Święty prowadził do Boga.

⁴⁷ Czyli wraz z przyjściem Syna Bożego jako człowieka.

⁴⁸ Trzy artykuły wiary wyraźnie nawiązują do wyznania chrzcielnego: trzykrotne zanurzenie w wodzie chrzcielnej w imię Trójcy Świętej por. rozdział 100.

⁴⁹ Greckie *palingenesia*. Por. JUSTYN, *Apologia* I, 61, 3 i 66, 1. Por. także Tt 3, 5 i 1 *List* KLEMENSA RZ. 9, 4.

⁵⁰ Całość rozdziału 7 ROUSSEAU podaje w greckiej retranslacji, (s. 244). Jego zdaniem echo wypowiedzi IRENEUSZA w AH IV, 20, 5; 36, 2.

⁵¹ Tu greckie *anagennesis*.

⁵² Może oznaczać zarówno wszystkich chrześcijan jak i tych obdarzonych szczególnym darem prorokowania; za ROUSSEAU por. AH IV, 25, 2; 34, 6

⁵³ Podobne wypowiedzi o niezniszczalności por. AH IV, 20, 5.

⁵⁴ Por. IGNACY ANTIOCHEŃSKI, *Do Efezjan* 17, 2 a także AH IV, 6, 2.

⁵⁵ Por. AH IV, 20, 6; V, 18, 1. Na temat sposobu przedstawiania zagadnień trynitarnych u IRENEUSZA por. DANÉLOU, *Message* 328-334.

⁵⁶ Por. *Martyrium Policarpi Męczennstwo Polikarpa* 14, 1; za FROIDEVAUX 42.

⁵⁷ W świetle tej wypowiedzi trudno mówić o naturalnym poznaniu Boga w myśli IRENEUSZA; por. Th. A. AUDET, *Orientations théologique chez saint Irénée*, *Traditio* 1 (1943) 33-39 oraz L. ESCOULA, *Saint Irénée et la connaissance naturelle de Dieu*, *RevSR* 20 (1940) 252-270.

stwórcą nieba, ziemi i całego świata, stwórcą aniołów i ludzi, panem wszystkich, przez którego wszystko się stało, który karmi wszystkich, miłosierny, łaskawy, dobry, sprawiedliwy, Bóg wszystkich tak Żydów jak i pogan, czy wierzących, dla wierzących jednak jako Ojciec⁵⁸; – na końcu czasów⁵⁹ otworzył testament synostwa⁶⁰: – (Bóg) Żydów jako Pan i prawodawca, gdyż w czasach średnich⁶¹ prowadził ich ku służbie przez prawo, aby nauczyli się, że mają Pana i Stwórcę i Stworzyciela, który daje tchnienie życia i jemu winniśmy służyć dniem i nocą; (Bóg) pogan jako Stwórca i Stworzyciel wszechmogący, ale jednocześnie jako żywiciel, król i sędzia⁶², gdyż nikt nie uniknie jego sądu, ani Żyd, ani poganin, ani wierzący, gdy grzeszy, nawet anioł. Ci jednak, którzy teraz nie zawierają jego dobroci, przez sąd poznają jego potęgę⁶³, jak to mówi święty Paweł: *Nie wiesz, że dobroć Boża doprowadza cię do pokuty, według twojej zatwardziałości i serca nieskłonnego do pokuty skarbisz sobie gniew na dzień gniewu i objawienie się sprawiedliwego sądu Boga, który odda każdemu*

⁵⁸ W wypowiedzi znajduje się wyraźna aluzja polemiczna przeciw nauce marcjonitów i walentynian. Marcjon rozróżniał Boga-Stwórcę i Boga-Zbawcę, walentynianie stworzenie świata przypisywali demiurgowi, nie Bogu najwyższemu. Nazwanie tu Boga Ojcem nie dotyczy Trójcy Świętej, ale Boga Ojca w ogóle, to jest stwórcę i pana wszystkich (jak w „Ojcie nasz”).

⁵⁹ Na temat „końca czasów” u IRENEUSZA por. W. C. VAN UNNIK, *Der Ausdruck „In den letzten Zeiten” bei Irenaeus*, Neotestamentica et Patristica, FS O. Cullman zum 60. Geburtstag, Leiden 1962, 293-304.

⁶⁰ „Otworzyć testament” to ulubione przez IRENEUSZA wyrażenie por. AH III, 11, 5; 18, 1; IV, 34, 3; V, 9, 4; a także niżej rozdział 91. „Synostwo” z myśli św. Pawła, por. NOORMAN 405n; 411n.

⁶¹ „W czasach średnich” (*en mesois chronois*), w AH IV, 25, 1 (*media tempora*) V, 30, 1: pojawia się taki oto układ: *initio – in mediis temporibus – in fine*. Całość historii zbawienia od stworzenia do dzisiaj IRENEUSZ dzieli na trzy etapy, choć treściowo, zwłaszcza etap drugi i trzeci nie są takie same w różnych wypowiedziach. *Initium* to czas stworzenia i nadania praw przez Stwórcę, czasy średnie to okres przepowiadania proroków, ale także czasy odstępstwa, także w społeczności pogan można mówić o czasach średnich, koniec zaś stanowi przyjście Syna Bożego. W AH III, 4, 3 mówi o *mediantia ecclesiae tempora*, co oznaczałoby, że do czasów średnich zalicza czas Kościoła od Chrystusa do dzisiaj, gdy również wystąpiły próby i odstępstwa przez herezje. Wówczas czas ostateczny, koniec, oznaczałby drugie przyjście Chrystusa. Por. NOORMAN 387-401 i BROX, *Offenbarung* 138, p. 84.

⁶² Jak dla Żydów prawo było pedagogiem, tak dla pogan odniesienie do Boga Stwórcy i Żywiciela będzie podstawą oceny i sądu.

⁶³ Sędzią jest Bóg; podobnie w AH III, 25, 2. 3; Bóg będzie sędzią także pogan. Innym razem jednak IRENEUSZ mówi wyraźnie, że sędzią jest Chrystus: AH III, 4, 2.

według uczynków jego⁶⁴. To on mówi w prawie, Bóg Abrahama, Bóg Izraela i Bóg Jakuba, Bóg żywych, a mimo to wywyższenie Boga i wielkość jest niewymowna⁶⁵.

[NIEBO I ANIOŁOWIE CZĘŚCIĄ STWORZENIA: 9-10]

9

Świat otoczony jest przez siedem niebios⁶⁶, w których mieszkają niezliczone moce, aniołowie i archaniołowie służąc wszechmogącemu i Stwórcy wszystkich, Bogu, nie jakoby tego potrzebował, ale aby nie byli bezczynni i niepotrzebni⁶⁷. I dlatego Duch Boży działa wielorako⁶⁸. A prorok Izajasz wylicza siedem sposobów działań, które znajdują spoczynek na Synu Bożym, to jest na Słowie w jego przyjściu jako człowieka⁶⁹. Mówi bowiem *spocznie na nim duch Boży, duch mądrości, rozumu, duch mocy i męstwa, duch wiedzy i pobożności, wypełni go duch bojaźni Bożej*⁷⁰. Pierwszym niebem, które jest ponad innymi, jest (niebo) mądrości, drugim po nim niebo rozumu, trzecim rady, czwartym licząc od góry, niebo męstwa, piąte wiedzy, szóste pobożności, siódme zaś to

⁶⁴ Rz 2, 4-6. O sposobie wykorzystania tego cytatu przez IRENEUSZA por. NOORMAN 254n (przypis 463). IRENEUSZ dokładnie oddaje tekst i myśl św. Pawła.

⁶⁵ Bóg Abrahama tak bliski dla ludzi, jest jednak wywyższony i wielki.

⁶⁶ IRENEUSZ wykorzystuje tu wątek siedmiu niebios dla ukazania hierarchii aniołów (por. niżej rozdział 84). Topos siedmiu niebios pojawia się także u gnostyków walentynian i IRENEUSZ znał ich zastosowanie (AH I, 5, 2). Według DANIÉLOU był to motyw judeo-chrześcijański (*Théologie* 134). Na pewno połączenie siedmiu niebios i aniołów łączy się ze zstąpieniem Syna Bożego na świat i wykorzystaniem Iz 11, 2, gdzie mowa jest o siedmiu działaniach ducha. Do wątku aniołów wraca w następnym rozdziale, do Iz 11, 2 w rozdziale 59. Zacytowanie „siedmiu niebios”, poza tym, że topos ten nie jest konieczne gnostycki, może zawierać myśl polemiczną wobec teologii gnostyków.

⁶⁷ Tłumaczenie uwzględnia grecką retranslację ROUSSEAU 245.

⁶⁸ Dosłownie grecka wersja: *to pneuma tou theou poluergon estin*. Zdanie to wyraźnie łączy się z myślą w rozdziale 9 („aniołowie nie byli bezczynni i niepotrzebni”) jak również w rozdziale 5 („duch porządkuje różnorodność mocy”).

⁶⁹ HOUSSIAU (181-183) łączy zstąpienie siedmiu działań Ducha z chrztem Jezusa, z jego namaszczeniem, podobnie D. A. BERTRAND, *Le baptême de Jésus*, Tübingen 1973, 114-115. Wprost jednak o chrzcie IRENEUSZ tu nie mówi, a działanie Ducha równie dobrze można związać z człowieństwem Jezusa w ogóle, o czym tu IRENEUSZ mówi dokładnie.

⁷⁰ Iz 11, 2. Całość ujęcia „namaszczenia” Logosu w *Epideixis* por. A. ORBE, *La unción del Verbo* 512-520.

firmament nad nami, pełne bojaźni tego ducha oświecającego niebios. Jako wzór⁷¹ tego otrzymał Mojżesz świecznik siedmioramienny⁷², stale płonący w miejscu świętym, bowiem wzór niebios otrzymał dla nabożeństwa według tego, co mówi Słowo: *uczynisz wszystko według wzoru tego, co widziałeś na górze*⁷³.

10

Tak więc Bóg jest czczony nieustannie przez Słowo swoje, które jest jego Synem i przez Ducha Świętego, który jest mądrością Ojca wszechświata⁷⁴. Ich bowiem moce⁷⁵, to jest Słowa i Mądrości, które nazywają się cherubinami i serafinami⁷⁶, wychwalają Boga nieustannymi głosami⁷⁷ i każdy jakkolwiek byt w niebie oddaje chwałę Bogu, Ojcu wszechświata. To on przez Słowo ustanowił cały świat⁷⁸, a na tym świecie są i aniołowie i ustanowił prawo dla całego świata, żeby każdy trwał w swoim

⁷¹ Greckie „typos” w zgodzie z cytatem biblijnym według LXX.

⁷² Świecznik siedmioramienny wspomniany z racji liczby siedem a także z racji kultu Boga, jaki sprawują aniołowie, którzy w siedmiu niebiosach wyrażają działania ducha. Ewentualny wpływ Ap 4, 5.

⁷³ Wj 25, 40. Por. także użycie tego cytatu w Hbr 8, 5 i Dz 7, 44.

⁷⁴ „Ojciec wszechświata” greckie *pater ton holon* jest terminem wspólnym dla apologetów i walentynian, por. E. LANNE, *Cherubin et Serafim* 17.

⁷⁵ Greckie *dynameis*.

⁷⁶ „Moce” nazywane cherubinami i serafinami należą do Słowa i Mądrości czyli do Syna Bożego i Ducha Świętego. Nie są tu mocami niezależnymi jak interpretował to miejsce P. LEBRETON (*Histoire du dogme de la Trinité* II, Paris 1928, 632. Według LANNE motyw połączenia cherubinów i serafinów z mocami Logosu i Mądrości miał zaczerpnąć od FILONA AL. (*Cherubin et Serafim* 533). DANÉLOU opowiedział się za innym wyjaśnieniem: IRENEUSZ wykorzystał motyw judeochrześcijański, ukazany zwłaszcza we *Wniebowzięciu Izajasza* (*Théologie* 189-191. FROIDEVAUX (s. 47) odrzucając hipotezę LANNE wskazuje na słowiańską *Księgę Henocha*. Hipotezę LANNE krytykuje również ROUSSEAU 247-248.

⁷⁷ Aż dotąd z rozdziału 10 w greckiej retranslacji ROUSSEAU 247. Przyjmuję także jego uzasadnienie w odniesieniu do słowa „nieustannie”. ROUSSEAU odwołuje się do AH IV, 14, 1 o chwale Ojca oddawanej przez Syna.

⁷⁸ W AH IV, 20, 1 IRENEUSZ wyraźnie wyklucza z udziału w stwarzaniu świata aniołów, motyw przejęty przez gnostyków. Tu wyraźniej zaznacza natomiast, że aniołowie zostali stworzeni na świecie. Widać zatem pośrednio aluzję polemiczną. Zdaniem HOUSSIAU (107, p. 4) wyrażenie „Bóg stwarza przez Słowo” i „Słowo stwarza” różnią się bardziej literacko niż teologicznie.

(zakresie) i nie przekraczał ustalonej przez Boga granicy spełniając nakazane każdemu dzieło⁷⁹.

[CZŁOWIEK STWORZONY PRZEZ BOGA I POCZĄTEK JEGO DZIEŁÓW: 11-15]

11

Człowieka ukształtował⁸⁰ własnymi rękami⁸¹ biorąc z ziemi to, co najczystsze i najdelikatniejsze i mieszając według odpowiedniej miary swoją moc z ziemią⁸². Z jednej strony ukształtowanie to wyposażył w własne właściwości tak, aby to, co widzialne miało boską postać⁸³; gdyż na obraz Boży został postawiony na ziemi ukształtowany człowiek, i (z drugiej strony), aby stał się istotą żyjącą *tchnął w jego oblicze dech życia*⁸⁴, aby w ten sposób tak według tchnienia jak i według ukształtowania człowiek stał się podobny Bogu⁸⁵. Był także wolny i samodzielny i tak został stworzony przez Boga, że panował nad tym wszystkim, co było na ziemi⁸⁶. Wielkość tego stworzenia, uczyniona przez Boga przed

⁷⁹ Słowo Boże i prawdziwy człowiek (por. AH V, 18, 3) bytom duchowym (*logikoi*) nakazuje i daje prawa według sposobu duchowego, widzialnymi zaś rządzi jawnie. Tu IRENEUSZ podkreśla nadrzędną rolę Słowa Bożego, jako Stwórcy wobec wszystkich bytów, także duchowych.

⁸⁰ Greckie *plasso*.

⁸¹ Tymi „rękami Boga” są Syn Boży i Duch Święty (por. dokładniej AH IV, 20, 1; V, 6, 1. 28, 4. Syn Boży i Duch Święty biorą udział w stworzeniu ciała człowieka. Całość analizy tego fragmentu jak i rozdziału 11 por. A. ORBE, *Antropologia* 58-75. Zdaniem ORBEGO IRENEUSZ polemicznie wyklucza udział aniołów w stworzeniu człowieka, jak utrzymywali gnostycy (42-47).

⁸² W AH V, 15, 2 IRENEUSZ porównuje uzdrowienie ślepego (J 9) ze stworzeniem człowieka („Pan splunął na ziemię i uczynił z niej błoto, pomazał nim oczy, ukazując tym samym dawne stworzenie, w jaki sposób się dokonało, wskazując także na rękę Bożą... którą z błota został stworzony człowiek”), por. ORBE, *Antropologia* 57-58.

⁸³ Widzialne ma boską postać, czyli obraz Boży uwidacznia się według IRENEUSZA także w ciele człowieka. Potwierdza to jeszcze dokładniej pod koniec tej wypowiedzi, gdy rozróżnia stworzenie (*plasma*) i tchnienie (*emphygema*), czyli ciało i duszę człowieka, przez które człowiek stał się podobny Bogu.

⁸⁴ Rdz 2, 7.

⁸⁵ Od początku do tego miejsca w retranslacji greckiej ROUSSEAU 249.

⁸⁶ Wydaje się, że w tym iż człowiek był wolny (gr. *eleutheros*) oraz samodzielny (gr. *autexousios*) IRENEUSZ upatrywał obrazu Bożego. W AH IV, 4, 3; 37, 4; 38, 4 mówi wyraźnie, że w wolności woli zaznaczyło się podobieństwo (*similitudo*). Z drugiej strony

ukształtowaniem człowieka, została dana człowiekowi jako miejsce (jego) pobytu, a obejmowała wszystko. Byli bowiem na tym miejscu i aniołowie, słudzy tego Boga, który wszystko stworzył i zarządca, który panował nad tym miejscem, który był ustanowiony nad tymi sługami. Sługami byli aniołowie a zarządcą archanioł⁸⁷.

12

Gdy (Bóg) uczynił człowieka panem ziemi i tych wszystkich bytów, które są na niej, ustanowił go także potajemnie⁸⁸ panem i tych, którzy są sługami na ziemi. Jednak oni byli już doskonali, pan zaś, to jest człowiek, był mały. Był bowiem dzieckiem⁸⁹ i trzeba było, aby wzrastając doszedł

wiadomo, że podobieństwo (nie obraz) było celem wzrastania człowieka (AH II, 5, 4; 30, 9). Studia nad *imago* – obrazem i *similitudo* czyli podobieństwem ujawniają, że IRENEUSZ nie używał ich w sposób ściśle określony w całości swego dzieła pisarskiego. Człowiek był wyposażony w obraz i podobieństwo (AH II, 18, 1), a jednocześnie miał do pełni podobieństwa wzrastać. Szerzej na ten temat ORBE, *Antropologia* 89-117; J. FANTINO, *L'homme image de Dieu chez saint Irénée de Lyon*, Paris 1986: autor wskazał między innymi na podobne użycie tych terminów przez chrześcijańskich gnostyków (91n). Pojęcie „samodzielny” (*autexousios*) jest również analogiczne i tylko w pełni odnosi się do Boga: ORBE, *Antropologia* 166-167; 170-173.

⁸⁷ Światem zarządzali aniołowie z archaniołem na czele. Ten wątek ma stanowić świadectwo wpływów judeochrześcijańskich, z których korzystali także gnostycy, por. J. DANÉLOU, *Le mauvais gouvernement du monde d'après le gnosticisme*, 451-453. BROX (w komentarzu do niemieckiego tłumaczenia w *Fontes Christiani*, 40, p. 9) sugeruje, że tym archaniołem na czele był Chrystus, co jak wiadomo jest także wątkiem judeochrześcijańskim. Nie widzę tu jednak podstaw do tego, zwłaszcza z racji na wypowiedzi IRENEUSZA w rozdziale 10.

⁸⁸ „Potajemnie” może mieć dwa odniesienia: potajemnie dla człowieka, który jako dziecko jeszcze nie wiedział: że jest panem także aniołów i do tej wiedzy miał dopiero dorastać, albo potajemnie dla aniołów, którzy panując nad światem nie widzieli, że mają być sługami człowieka. Ta ostatnia myśl może być wspólna z ideą gnostycką, według której aniołowie-archonci nie wiedzieli, że w człowieku istnieje wielkość boskiego pochodzenia, która ich przewyższa (W. MYSZOR, *Gnostycyzm w tekstach z Nag Hammadi*, *Studia Antiquitatis Christianae* 1, 2 (1977) 175-182).

⁸⁹ W AH IV, 38, 1 i 38, 2 rozwija tę myśl szerzej: Tak jak pierwszy człowiek miał się dopiero rozwijać, aby dopiero na końcu osiągnąć pełnię dojrzałości, tak również ludzkość ma się rozwijać od stanu dzieciństwa do dojrzałości. Tym uzasadniał także przyjęcie przez Chrystusa stanu dziecka (*non propter se, sed propter hominis infantiam*), który w ten sposób włączył w siebie (*recapitulatio*) całość człowieka i człowieczeństwa, także w jego okresie dziecięcym. DANÉLOU nazywa tę myśl IRENEUSZA najbardziej oryginalną w jego teologii, której odpowiednikiem może być jedynie paideia w świecie greckim (*Message*

do doskonałości⁹⁰. Aby wychowanie i wzrost stały się dla niego przyjemne, przygotowano dla niego lepsze miejsce, które z powodu powietrza, piękna, światła, pożywienia, roślin, owocu, wód i wielu innych rzeczy potrzebnych do życia, było doskonalsze niż świat i nadano mu nazwę raju⁹¹. Raj tak oto był piękny i dobry: Słowo Boże przechadzało się stale i rozmawiało z człowiekiem zapowiadając rzeczy przyszłe, które mają nastąpić, ponieważ będzie zamieszkiwało i rozmawiało z nim i będzie z ludźmi ucząc ich sprawiedliwości⁹². Człowiek był jeszcze dzieckiem i miał niedojrzałą wolę, dlatego łatwo został zwiedziony przez uwodziciela⁹³.

13

Gdy człowiek przebywał w raju, Bóg przyprowadził przed niego wszystkie istoty żywe i nakazał im nadać imiona. I każde imię, które Adam nadał żywej istocie, stało się jej imieniem. Postanowił także (Bóg) uczynić dla człowieka pomoc. Tak bowiem rzekł Bóg: *Nie jest dobrze dla człowieka że jest sam, uczynimy dla niego pomoc jako mu odpowiednią*⁹⁴, bo wśród wszystkich zwierząt nie znalazł pomocy mu równej i podobnej do Adama. Bóg sam zesłał więc na Adama zachwycenie⁹⁵ i wprowadził

365-274. Por. także ORBE, *Antropologia* 210-214, a także, ORBE, *Homo nuper factus*. Ideę pierwszego człowieka-dziecka poświadcza również TEOFIL ANTIOCHEŃSKI, *Do Autolika* II, 25; a idea wzrastania i dojrzewania człowieka była znana także w kręgach gnostyckich, o czym poświadcza sam IRENEUSZ, AH I, 5, 1; 5, 1, 4; 7, 1; II, 19, 4.

⁹⁰ Dojście do doskonałości odwołuje się do idei *homo perfectus*, czyli wzoru doskonałego, którym jest Chrystus.

⁹¹ Raj miał aspekt fizyczny, czyli miejsce o wiele lepsze od innego na ziemi i aspekt duchowy, miejsce możliwości bezpośredniego kontaktu człowieka z Bogiem.

⁹² Do idei przebywania człowieka z Logosem w raju nawiązał także w AH IV, 34, 4. Przebywanie to zapowiadało przede wszystkim wcielenie Logosu; por. dalej rozdział 97. Także ORBE, *Antropologia* 204-205. Brak u IRENEUSZA natomiast popularnej w czasach patrystycznych idei życia anielskiego pierwszych ludzi; por. Y. DE ANDIA 91-107.

⁹³ IRENEUSZ częściowo usprawiedliwia upadek pierwszego człowieka. Adam był winowajcą, ale jako dziecko, niedojrzały, został skuszony przez szatana, był więc także ofiarą.

⁹⁴ Rdz 2, 10.

⁹⁵ Dosłownie grec. *extasis* według Rdz 2, 21 LXX. TERTULIAN (*De anima* 45, 3) odróżnia ekstazę, która dotyka duszy od snu, który obejmuje ciało.

go w sen. A ponieważ jedno dzieło wynika z innego⁹⁶, sen ten sprowadził na Adama Bóg, gdyż w raju snu nie było. Bóg wydobył jedno z żeber Adama i wypełnił to miejsce ciałem. Żebro zaś, które wydobył, ukształtował w kobietę i przyprowadził ją do Adama. Ten zaś widząc ją rzekł: *To jest kość z moich kości i ciało z mego ciała, ta ma się nazywać kobietą, gdyż wzięta została od swego męża*⁹⁷.

14

A byli Adam i Ewa – takie jest imię kobiety – nadzy i nie wstydzieli się⁹⁸. Umysł w nich był niewinny i dziecięcy i nic w ich myśli nie powstało z tego, co rodzi się w duszy przez pożądliwość i we wstrętnych pragnieniach⁹⁹. Tacy więc byli, zachowując nietkniętą naturę¹⁰⁰, ponieważ tchnienie, które było przy (ich) kształtowaniu, było tchnieniem życia. Tak więc tchnienie to trwając w swoim porządku i mocy nie mogło pomyśleć czegoś złego¹⁰¹. Stąd też nie wstydzieli się całując się nawzajem i obejmując w niewinny sposób, jak dzieci.

15

W obawie, aby człowiek nie myślał wyniośle i nie wynosił się jakby nie miał pana (nad sobą), a z powodu danej mu mocy i bezpośredniego

⁹⁶ Wydaje się, że wyrażenie „jedno dzieło wynika z innego (dzieła)” oznacza, że Bóg sprawadza sen na Adama i kształtuje Ewę kontynuując dzieło stworzenia człowieka; nadto dokonuje tego, czego w raju jeszcze nie było, sprowadza sen.

⁹⁷ Rdz 2, 23.

⁹⁸ Por. Rdz 2, 25.

⁹⁹ Por. AH III, 32, 1.

¹⁰⁰ ROUSSEAU (251) odtworzył grecką wersję tego zdania: *esan gar tote holokleron phyllassontes ten heauton physin* ale oddał po łacinie wersję ormiańską: *erant enim tunc integri servantes suam naturam*; ormiański tłumacz czytał zatem *holokleroi* zamiast *holokleron*. W tłumaczeniu idę za interpretacją ROUSSEAU i łączę „nietkniętą” z „naturą”. Rozdział ten treściowo łączy się z rozdziałem 11.

¹⁰¹ Por. Rdz 2, 7. W AH III, 23, 5 oraz IV, 14, 2; 36, 6 IRENEUSZ wspominał lub czynił aluzję do stanu niewinności Adama, który miał przekazaną mu w chwili stworzenia *stola sanctitatis*, „szatę świętości”, co przypomina „szatę chwały” w tradycji egzegetycznej wschodu por. A. KOWALSKI 160n. Tu jednak IRENEUSZ połączył niewinność pierwszych rodziców z tchnieniem życia. Por. ORBE, *Antropologia* 214-218. Wydaje się więc, że chodziło o naturalną niewinność, niewinność dzieci.

kontakty ze swoim stwórcą, Bogiem, aby nie zgrzeszył przekraczając swoją miarę i mając w sobie upodobanie nie powziął zamiaru wywyższenia się przeciw Bogu, Bóg nadał mu prawo¹⁰², aby uznał, że jako pana (swego) ma Pana wszystkich rzeczy. Nałożył mu pewne granice, aby jeśli zachowa przykazanie Boże, pozostał zawsze takim, jakim jest, to znaczy nieśmiertelnym, a gdyby zgrzeszył, żeby stał się śmiertelnym i wrócił do ziemi, skąd wzięte jest jego ukształtowanie¹⁰³. A przykazanie to było następujące: *ze wszelkiego drzewa w raju weźmiesz sobie pożywienie, lecz z drzewa, z którego można poznać dobro i zło, nie będziecie jełli; w dniu, w którym zjecie, śmiercią pomrzecie*¹⁰⁴.

[GRZECH, KARA I WYGNANIE, BŁOGOSŁAWIEŃSTWO I PRZEKLEŃSTWO: 16-23]

16

Człowiek nie zachował tego przykazania, zwiedziony przez anioła, który z powodu wielu darów Bożych, danych człowiekowi, zazdrościł mu¹⁰⁵ i okazawszy się w ten sposób złym, także człowieka uczynił grzesznikiem, namawiając go do nieposłuszeństwa przykazaniu Bożemu. Tak więc, gdy ów przywódca i przewodnik grzechu z anioła stał się takim przez kłamstwo i sam został odrzucony, gdy przeciwstawił się Bogu,

¹⁰² IRENEUSZ mówi wyraźnie o prawie. Gnostycy krytykowali właśnie ten sposób postępowania Boga Starego Testamentu (co było dla nich dowodem, że nie był to Bóg prawdziwy). W *Ewangelii Filipa* 84, samo prawo było źródłem grzechu; w *Świadectwie prawdy* (NHC IX, p. 47, 20) krytykowali koncepcję Boga Starego Testamentu. Innym zagadnieniem jest pytanie, kto wydał ludziom to przykazanie: Bóg, czy Logos, który w myśl koncepcji IRENEUSZA kontaktował się z ludźmi. Według AH V, 15, 4 to Logos rozmawiał z Adamem, a więc to on wydał polecenie. Na ewentualne związki tej wypowiedzi z AH V, 17, 2 por. ORBE, *Antropologia* 242n.

¹⁰³ Z wypowiedzi IRENEUSZA wynika, że Adama był nieśmiertelnym jakby warunkowo, co może oznaczać, że nieśmiertelność nie należała do jego natury ale była darem Bożym. TEOFIL ANTIOCHEŃSKI mówił (*Do Autolika* II, 24), że Adam był w sytuacji pośredniej, zdolny do przyjęcia nieśmiertelności jak i śmiertelności. Adam został więc stworzony jako nieśmiertelny, ale była to nieśmiertelność utracalna.

¹⁰⁴ Rdz 2, 16-17.

¹⁰⁵ Motyw zazdrości szatana wywodzi się z apokaliptyki żydowskiej (por. DANIELOU, *Théologie* 146); poświadczają go również utwory gnostyków (W. C. VAN UNNIK, *Der Neid in der Paradiesgeschichte nach einigen gnostischen Texten* 128n. Motyw ten poświadczają inne utwory wczesnochrześcijańskie, TERTULIAN, *De anima* 20, 5; 39, 1.

spowodował, że i człowiek został wyrzucony z raju¹⁰⁶. Na podstawie wolnego wyboru odstąpił od Boga, dlatego nazwany został szatanem, co według hebrajskiego języka znaczy „odstępca”, ale także jest nazywany diabłem¹⁰⁷. Przekleństwo to dotknęło zarówno zwierzę jak i ukrywającego się w nim anioła-szatana. Człowieka zaś oddalił (Bóg) od swego oblicza osiedlając go naprzeciw raju (na drodze)¹⁰⁸, raj bowiem nie przyjmuje grzesznika.

17

Odrzuceni poza raj, Adam i żona jego Ewa wpadli w wiele nieszczęść. W smutku i żnoju i narzekaniach na tym świecie, pod promieniami tego słońca uprawiał człowiek ziemię, ta zaś rodziła ciernie i osty, karę za grzech¹⁰⁹. Wówczas wypełniło się co zapisano: *Adam poznał swoją żonę, gdy poczęła, urodziła Kaina*¹¹⁰. A następnie urodziła także Abla. Zaś anioł odstępca, który doprowadził człowieka do nieposłuszeństwa i uczynił go grzesznikiem, stał się przyczyną wyrzucenia go z raju, nie zadowolił się pierwszym i popełnił drugie zło wśród braci. Kain przeniknięty jego duchem dopuścił się bratobójstwa¹¹¹. I tak zginął Abel zabity przez brata, wskazując tym samym, że niektórzy cierpią prześladowanie, są uciskani i zabijani, nieprawi zaś zabijają i prześladują sprawiedliwych¹¹². Bóg rozgniewał się dlatego jeszcze bardziej i przeklął Kaina i tak się stało, że całe plemię wywodzące się od niego, z pokolenia na pokolenie stało się podobne do założyciela¹¹³. Wzbudził także Bóg Adamowi innego syna zamiast zabitego Abla¹¹⁴.

¹⁰⁶ Tu IRENEUSZ wysunął drugi aspekt zła szatana: przeciwstawienie się Bogu. Por. AH III, 23, 3; IV, 40, 1. Jest źródłem grzechu III, 23, 5; IV, 41, 1.

¹⁰⁷ Por. AH V, 24, 3; 26, 2. Z greckiego *diabolos* = „oszczerca”. Por. JUSTYN, Apol I, 28, 1.

¹⁰⁸ IRENEUSZ wykorzystał Rdz 3, 24 według LXX, według której Bóg „osiedlił go (czyli Adama) naprzeciw raju”; co mogło oznaczać, że Adam nie utracił całkowicie kontaktu z rajem, mógł do niego wrócić. W tłumaczeniu ormiańskim (por. ROUSSEAU 252n) w Rdz 3, 24 dodano „na drodze” do raju. Tej drogi strzegli cherubini. ROUSSEAU zwrot o drodze proponuje opuścić.

¹⁰⁹ Por. Rdz 3, 17-19.

¹¹⁰ Rdz 4, 1.

¹¹¹ Rdz 4, 8 i por. 1 J 3, 12.

¹¹² Stanowiło to zapowiedź prześladowań chrześcijan; por. AH IV, 34, 4.

¹¹³ Por. Rdz 4, 17-24. Na temat przekleństwa Kaina por. ORBE, *Antropologia* 329-338.

¹¹⁴ Por. Rdz 4, 25.

18

Lecz zło rozszerzając się ogarnęło cały rodzaj ludzki tak, że pozostało bardzo małe plemię sprawiedliwych wśród nich. Także nielegalne¹¹⁵ wymieszania pojawiły się na ziemi. Wymieszali się bowiem aniołowie z córkami ziemskimi¹¹⁶, a te urodziły im dzieci, które dla swego ogromnego wzrostu zostały nazwane gigantami¹¹⁷. Aniołowie zaś przynieśli swoim żonom jako dary niegodziwe nauki¹¹⁸. Puczyli je bowiem o mocy korzeni i ziół, farbowaniu, zdobieniu, o (uczuciach) nienawiści, miłostek, namiętności, o przynętach do miłości, o więzach trucicielskich¹¹⁹, o wszelkim wróżeniu i o wstrętnym u Boga bałwochwalstwie¹²⁰. Gdy te rzeczy weszły na świat, rozszerzyły się sprawy niegodziwości, a zmniejszyły się sprawy sprawiedliwości.

19

Tak więc, gdy Bóg wydał sąd, potop za dziesiątego pokolenia porząwszy od praojca¹²¹, znalazł się tylko jeden sprawiedliwy, Noe¹²². Ten uratował się dla swej sprawiedliwości, on sam, jego żona, trzech synowie i trzy żony jego synów, zamknięci w arce, razem ze zwierzętami,

¹¹⁵ Grec. *Anomos. Nomos* był prawem ustanowionym przez Boga.

¹¹⁶ Mieszanie się upadłych aniołów z kobietami ziemskim jako motyw interpretacji Rdz 6, 2-4 łączy tradycję żydowską z chrześcijańską i gnostyczką.

¹¹⁷ W tłumaczeniu idę za interpretacją ROUSSEAU (253), zamiast *terrigeni* w łacińskim (z ormiańskiego), podaje „giganci”. ROUSSEAU sądzi, że podobne pomieszanie „zrodzonych z ziemi” z „gigantami” pojawiło się u ormiańskiego tłumacza, jak to ilustruje etymologia podana przez FILONA ALEKSANDRYJSKI, w dziele *O gigantach* 58-60 (por. FILON Pisma, tł. ST. KALINKOWSKI, Kraków 1994, 16).

¹¹⁸ „Niegodziwe nauki” nawiązuje do szczegółu motywu upadłych aniołów, którzy mieli pouczyć ludzi o wielu umiejętnościach, także o magii i bałwochwalstwie. Wątek znany tak w apokaliptyce żydowskiej jak i wśród gnostyków; por. G. A. STROUMSA, *Another seed. Studies in Gnostic Mythology* NHS 24, Leiden 1984, 35-38; J. MICHL, *Engel*, w: RACH 5 (1962) 91.

¹¹⁹ Aniołowie upadli pouczyli kobiety o sposobach upiększania się i uwodzenia, por. JUSTYN, *Apol* I, 9; TERTULIAN, *De cultu feminarum* II, 2, 1; II, 10, 1-3; CYPRIAN, *O strojach dziewic* 14 (POK 19, Poznań 1937, 148).

¹²⁰ Wróżby, magia i bałwochwalstwo uchodziły wśród chrześcijan za inspirację szatana, upadłych aniołów; por. JUSTYN, *Apologia* I, 5, 2.

¹²¹ To jest od Adama do Noego łącznie.

¹²² Rdz 6, 8.

które Bóg polecił wprowadzić do arki. I gdy zniszczenie dotknęło wszystkich, tak ludzi jak i wszystkie istoty żywe, jakie były na ziemi, uratowało się tylko to, co było w arce. Było więc trzech synów Noego, Sem, Cham i Jafet, z których znów pomnożył się ród, a oni stali się początkiem dla tych, którzy nastali po potopie¹²³.

20

Wśród nich jednego dotknęło przekleństwo, dwaj otrzymali błogosławieństwo za swe czyny. Młodszy od nich¹²⁴, imieniem Cham, gdy wyśmiewał się z ojca, został potępiony z powodu grzechu bezbożności. Dlatego został przeklęty z powodu obrazy wobec ojca. Sprowadził to przekleństwo na pokolenie, które wyszło od niego¹²⁵. Stąd też stało się, że cały ród po nim został przeklęty, w grzechu wzrastał i mnożył się. Zaś Sem i Jafet, jego bracia, dla czci okazanej wobec ojca otrzymali błogosławieństwo. Takie jest przekleństwo, którym go ojciec Noe przeklął: *przeklęty nich będzie Cham, niech będzie służącym niewolnikiem u swych braci*¹²⁶. Doszedłszy do wieku dojrzałego wydał liczne potomstwo na ziemi, w czterdziestu pokoleniach. Tak licznie rozrastający się wokoło, został także przez Boga skoszony, gdy na ród jego wydano wyrok. Kananejczycy bowiem, Hetyci, Peryzzyci, Chiwwicci, Amoryci, Jebuzyci, Gingaszyci, mieszkańcy Sodomy, Arabowie i mieszkańcy Fenicji, wszyscy Egipcjanie i Libijczycy byli z pokolenia Chama i podpadali pod przekleństwo¹²⁷. Szeroko zostało rozciągnięte przekleństwo na bezbożnych.

21

Jak przekleństwo rozszerzało się tak i błogosławieństwo przechodziło na pokolenia, każde według swego porządku. Z nich pierwszy błogosławieństwo otrzymał Sem w tych słowach: *błogosławiony niech będzie Pan,*

¹²³ Por. Rdz 9, 18-19.

¹²⁴ IRENEUSZ idzie za greckim tłumaczeniem LXX.

¹²⁵ Por. Rdz 9, 24.

¹²⁶ Rdz 9, 25.

¹²⁷ Lista ludów według Joz 24, 11. W rekonstrukcji „Egipcjan” i „Libijczyków” idę za uwagami ROUSSEAU 254.

*Bóg Sema, a Cham niech będzie jego sługą*¹²⁸. A to jest moc tego błogosławieństwa: Bóg i Pan wszystkich rzeczy stał się własnością w pobożności Sema¹²⁹. Błogosławieństwo to rozeszło się dochodząc aż do Abrahama, który był z rodu Sema w dziesiątym pokoleniu, według zstępującej genealogii¹³⁰. Dlatego Ojciec i Pan wszystkich rzeczy upodobał sobie wezwanie: Bóg Abrahama, Bóg Izaaka i Bóg Jakuba¹³¹. Do Abrahama bowiem rozszerzyło się błogosławieństwo Sema. Błogosławieństwo zaś Jafeta jest takie: *Niech Bóg rozszerzy (przestrzeń) Jafeta, niech (zamieszka) w domu Sema, a Cham, niech będzie jego sługą*¹³². To błogosławieństwo zaowocowało na końcu czasów, gdy objawił się Pan, a Bóg rozszerzył dla nich (swe) wezwanie, gdyż *na całą ziemię ich głos się rozchodzi, na krańce świata ich słowa*¹³³. „Rozszerzać” zaś oznacza wezwanie z pogan, czyli oznacza „kościół”¹³⁴. A że mieszka w domu Sema, to oznacza w dziedzictwie ojców, w Jezusie Chrystusie przyjmując (stan) pierworodnego. Tak więc każdy według swego porządku został błogosławiony, w porządku zaś przyjął owoc błogosławieństwa przez (przynależność do swego) pokolenia.

22

Po potopie zawarł Bóg przymierze z całym światem, to jest ze wszystkimi żyjącymi nierozumnymi jak i z ludźmi, że nie będzie już niszczył potopem tego wszystkiego, co wyrasta z ziemi¹³⁵. (Dał) im znak: *Gdy niebo pokryje się obłokiem, ukaże się tęcza na obłoku, wtedy wspomnę na moje przymierze i nie wyniszczę wodą niczego, co porusza się na ziemi*¹³⁶. Zmienił też pożywienie ludzi nakazując im żywić się

¹²⁸ Rdz 9, 26 por. JUSTYN, *Dialog* 139, 3.

¹²⁹ Sens tego zdania nie jest całkowicie jasny. Wydaje się, że IRENEUSZ chce wyrazić myśl, że w pokoleniu Sema będzie prawdziwa pobożność i kult wobec jedyne Boga, podczas gdy Jafet miał reprezentować wszystkich czcicieli bóstw fałszywych. Idę za wyjaśnieniami ROUSSEAU 255.

¹³⁰ Por. Rdz 11, 10-26.

¹³¹ Por. Wj 3, 6; Mt 22, 32.

¹³² Rdz 9, 27. Tekst cytatu czytam według korekty ROUSSEAU 255.

¹³³ Ps 18(19)5. Por. Także Rz 10, 18 i niżej w *Wykładzie* rozdział 86.

¹³⁴ Nawiązuje do związku greckiego. *Klesis* czyli „wezwanie” i *ekkllesia* czyli „zebranie”, „kościół”. IRENEUSZ często łączył „wezwanie” z „kościółem pogan” por. AH IV, 10, 2.

¹³⁵ Por. Rdz 7, 4.

¹³⁶ Rdz 9, 14 (Cytat niedokładny).

mięsem; od praojca Adama aż do samego potopu ludzie żywili się nasionami i owocami drzew, gdyż nie wolno im było jeść mięsa. Trzej synowie Noego dali (nowy) początek rodzajowi ludzkiemu, dlatego błogosławił im Bóg dla ich rozmnożenia i umocnienia mówiąc: *Wrastajcie i rozmnażajcie się i napełniajcie ziemię i opanujcie ją, lęk i strach przed wami niech ogarnie wszystkie zwierzęta nierozumne i wszystkie ptaki niebieskie, niech staną się dla was pokarmem tak, jak rośliny zielone, jednak nie będziecie jeść mięsa z krwią, gdyż zażadam waszej krwi od wszystkich zwierząt dzikich i od ludzi; kto przeleje krew człowieka tego krew w zamian zostanie wylana, bo na obraz Boży stworzyłem człowieka*¹³⁷. Obrazem zaś Boga jest jego Syn¹³⁸ i na jego obraz stworzony został człowiek. I dlatego w ostatnich czasach objawił się¹³⁹, aby ten obraz ukazać do siebie podobnym¹⁴⁰.

Po tym przymierzu rodzaj ludzki się rozmnożył wywodząc się z pokolenia trzech (synów Noego). I była tylko jedna mowa na ziemi, czyli jeden tylko język¹⁴¹.

¹³⁷ Rdz 9, 1-6.

¹³⁸ Por. Kol 1, 13-15; 2 Kor 4, 4.

¹³⁹ Por. 1 P 1, 20.

¹⁴⁰ „Ukazać” według ROUSSEAU (257) oddaje greckie *apodeiknymai* co oznacza zarówno „ukazać” jak i „sprawić”, „dowieść” Całe zdanie (podaje retranslację grecką) tłumaczy: „le Fils est apparu afin de rendre semblable a lui-même”; nieco inaczej Froideveau: „il a apparu afin de montrer que l’image était semblable a lui-même”; BROX podaje to zdanie: „Deshalb erschien er auch in der letzten Zeiten, damit er die Ähnlichkeit des Menschenbildes mit sich selbst zeigte”; ORBE zaś: „He ahí por qué, en los últimos tiempos, se manifestó para dar a entender que la imagen era semejante a Si” (*Antropología* 107). ROUSSEAU nawiązuje do AH V, 16, 2: „W dawnych czasach mówiono, że człowiek został uczyniony na obraz Boga, ale to się jeszcze nie ukazało, ponieważ Logos był jeszcze niewidzialny, ten Logos, według którego obrazu człowiek został uczyniony; to zresztą dlatego i podobieństwo zostało tak łatwo zgubione, ale gdy Logos Boży stał się człowiekiem, ogłosił obydwu, gdyż tak samo jak prawdziwie ukazał obraz, bo to on sam stał się tym, który był obrazem, tak również w sposób pewny przywrócił podobieństwo, przeprowadziwszy upodobnienie człowieka do niewidzialnego Ojca przez Logos, który się w nim uwidocznił”. IRENEUSZ twierdził więc, że człowiek został stworzony na obraz Boży, a tym obrazem był Logos. Do „obrazu” zdaniem IRENEUSZA należy jako istotna cecha „widzialność”. Ta widzialność nie była dostępna dopóki Logos nie stał się człowiekiem, a więc widzialnym i dotykalnym, jak mówił IRENEUSZ. Obraz również zawierał treść podobieństwa, stąd Logos objawiając obraz ujawnił treść, czyli przywrócił podobieństwo. Szerzej na ten temat por. ROUSSEAU 257-261 i 365-371, ORBE, *Antropología* 107-117.

¹⁴¹ Por Rdz 11, 1.

23

Jako wędrowcy wyruszyli z ziemi wschodniej i gdy szli przez ziemię dotarli do krainy Sennaar¹⁴², bardzo rozległej i tam zaczęli budować wieżę. Usiłowali przez nią przygotować sobie środek dla sięgnięcia nieba, a dla ludzi, którzy po nich przyjdą chcieli zbudować pamiątkę swego dzieła. Budowla została wzniesiona z cegieł i smoły¹⁴³. Przedsięwzięcie to wzmogło ich pychę, gdyż wszyscy zgadzali się w tym postanowieniu i byli jednej myśli i przy pomocy jednego języka wyrażali swoją wolę. Tak więc, aby dzieło to nie postępowało dalej, Bóg podzielił ich języki tak, że już nie mogli słyszeć jeden drugiego. W ten sposób zostali rozproszeni i zajęli świat zamieszkując w grupach według poszczególnego języka. Stąd to wiele ludów różni się między sobą i jest innego języka na ziemi. A skoro trzy rodzaje ludzi zajęły ziemię, wśród nich na jednym ciążyło przekleństwo, a na dwu spoczywało błogosławieństwo, i to najpierw na pokoleniu Sema, stąd jego ród zamieszkiwał wschód i zajmował krainę Chaldejczyków¹⁴⁴.

[ABRAHAM I JEGO WIARA: 24]

24

Z biegiem czasu, to jest w dziesiątym pokoleniu po potopie¹⁴⁵, zjawił się Abraham, który szukał tego, który zatroszczył się o niego w błogosławieństwie jego praojca. Gdy w gorliwości swojej duszy przewędrował cały świat szukając gdzie jest Bóg¹⁴⁶ i ponieważ okazał się słabym, aby go znaleźć, Bóg litując się nad tym, który sam w milczeniu go szukał, objawił mu się przez Słowo, jakby przez promień (światła) dając mu znać o sobie. Rozmawiał z nim z nieba i rzekł: *wyjdź z ziemi twojej, spośród krewnych twoich, z domu twego ojca i idź do ziemi, którą wskażę i tam zamiesz-*

¹⁴² Por. Rdz 11, 2.

¹⁴³ Por. Rdz 11, 3-4.

¹⁴⁴ Por. Rdz 11, 28. Ostatnie zdanie jest wprowadzeniem do przedstawienia Abrahama, który wywodził się z rodu Sema i zamieszkiwał ziemię Chaldejczyków.

¹⁴⁵ Por. wyżej, rozdział 19.

¹⁴⁶ Abraham stał się wzorem poszukiwania Boga. Ta dygresja IRENEUSZA może wskazywać na to, że postać Abrahama wykorzystywano w pierwotnej katechezie przekazując na jego przykładzie wzór poszukiwania Boga i zawierzenia Bogu.

kaj¹⁴⁷. On zaś wierząc niebieskiemu głosowi, mimo że był w wieku siedemdziesięciu lat i mimo, że miał żonę również posuniętą w latach, razem z nią wyruszył z Mezopotamii zabierając ze sobą Lota, syna swego zmarłego brata.

Gdy przybył do kraju, który teraz nazywa się Judeą, w którym wówczas mieszkało siedem ludów z pokolenia Chama, wówczas ukazał mu się w widzeniu Bóg i rzekł: „Tobie dam tę ziemię i pokoleniu twemu po tobie w wieczne posiadanie”¹⁴⁸. Powiedział mu także, że ród jego jak przybysz pozostanie na ziemi, która nie będzie jego, doświadczając zła, smutku i służąc przez czterysta lat, ale w czwartym pokoleniu powróci do miejsca, przyrzeczonego Abrahamowi, a Bóg osądzi ten naród, który sprowadził niewolę na ród jego¹⁴⁹. Aby Abraham mógł poznać nie tylko wielkość, ale także chwałę swego rodu, Bóg wyprowadził go nocą na zewnątrz i rzekł do niego: *Spojrzyj w górę na niebo, zobacz gwiazdy na niebie, czy możesz je policzyć, tak będzie liczny twój ród*¹⁵⁰. Bóg widząc, że nie ma żadnego wahania w jego duszy, poświadczył mu i przez Ducha Świętego wypowiedział w Piśmie świętym: *I uwierzył Abraham i poczytane mu zostało za sprawiedliwość*¹⁵¹. A był jeszcze nieobrzezany, gdy otrzymał to świadectwo. Aby wyższość jego wiary została podkreślona przez znak, dał mu obrzezanie, pieczęć usprawiedliwienia z jego wiary, wiary, którą już miał gdy był nieobrzezany¹⁵². Następnie urodził mu się według obietnicy Bożej z Sary, niepłodnej, syn Izaak. Obrzezał go, jak mu to Bóg nakazał. Z Izaaka narodził się Jakub. I tak przeszło pierwotne błogosławieństwo Sema na Abrahama, z Abrahama na Izaaka, z Izaaka na Jakuba, przez co dziedzictwo ducha zostało na nich rozdzielone. Nazywa się bowiem Bogiem Abrahama, Bogiem Izaaka i Bogiem Jakuba¹⁵³. Jakub

¹⁴⁷ Rdz 12, 1. a także Dz 7, 3; JUSTYN, *Dialog* 119, 5.

¹⁴⁸ Rdz 12, 7; por. 13, 15; 17, 8.

¹⁴⁹ Por. Rdz 15, 13-15.

¹⁵⁰ Rdz 15, 5 por. Rz 4, 18 i 1 *List KLEMENSA* 10, 6. W AH IV, 7, 2 IRENEUSZ interpretuje ten werset w nawiązaniu do Mt 3, 9 i Łk 3, 8: Chrystus wypełnił obietnicę daną Abrahamowi tak, że wzbudził synów Abrahama, czyli wierzących, jak z kamieni, ale tak licznych jak gwiazdy na niebie. JUSTYN powołując się na ten cytat stwierdzał, że obrzezanie jest zbędne: *Dialog* 23, 4; 92, 3.

¹⁵¹ Rdz 15, 6; Rz 4, 3; Ga 3, 6; Jk 2, 23.

¹⁵² Por. Rz 4, 11 i Rdz 17, 9-14. Tekst w tłumaczeniu ROUSSEAU został poprawiony (patrz 69 p. 13). Tłumacz dostrzega aluzję do Rz 4, 11; tłumacząc za ROUSSEAU: IRENEUSZ stwierdza więc, że Abraham otrzymał obrzezanie na znak jego usprawiedliwiającej wiary: podobnie JUSTYN, *Dialog* 23, 4. IRENEUSZ wraca do zagadnienia jeszcze w rozdziale 35.

¹⁵³ Por. Wj 3, 6; Mt 22, 32.

zrodził dwunastu synów, według których nazwano potem dwanaście pokoleń Izraela.

[IZRAEL W NIEWOLI EGIPSKIEJ I JEGO WYZWOLENIE: 25]

25

Gdy głód rozszerzył się na całą ziemię tak, że tylko w Egipcie była żywność, Jakub osiedlił się z całym swoim rodem w Egipcie. Całkowita liczba wszystkich, którzy wywędrowali była siedemdziesiąt pięć dusz. Po czasie czterystu lat, jak to proroctwo zapowiadało, było ich sześćset sześćdziesiąt tysięcy¹⁵⁴. Gdy jednak źle się z nimi obchodzono i byli bardzo uciskani w okrutnej niewoli i gdy narzekali przed Bogiem, Bóg ojców, Abrahama, Izaaka i Jakuba, wyprowadził ich z Egiptu pod wodzą Mojżesza i Aarona uderzając jednocześnie w Egipcjan dziesięciu plagami. W dziesiątej wysłał anioła śmierci, który zabijał ich pierworodnych od człowieka do bydła¹⁵⁵. Przez to uratował synów Izraela ukazując w tej tajemnicy¹⁵⁶ mękę Chrystusa przez złożenie w ofierze niepokalanego baranka, którego krew miała posłużyć dla pomazania domów Hebrajczyków, aby je uchronić. Nazwa tej tajemnicy to pascha, z racji uwolnienia¹⁵⁷. Rozdzielił Morze Czerwone i wyprowadził synów Izraela w całkowitym bezpieczeństwie na pustynię, prześladował zaś Egipcjan, którzy za nimi weszli w morze i tak wygubił ich wszystkich. To był sąd Boży nad tymi, którzy niesprawiedliwie i źle obchodzili się z rodem Abrahama.

¹⁵⁴ Por. Dz 7, 14; Rdz 46, 27 i Wj 1, 5 (według LXX).

¹⁵⁵ Por. Wj 7, 10-12-30.

¹⁵⁶ *In mysterio*. Paweł mówi stale *mysterion*; IRENEUSZ także w AH III, 12, 11; ale używa również określenia *oikonomia*.

¹⁵⁷ Tłumacz ormiański zamiast „pascha” dał *passio* nawiązując do popularnej, a nieprawdziwej etymologii słowa „pascha” (od *pathos*); Jakiego słowa użył tu IRENEUSZ? W AH IV, 10, 1 (*sed figuratim praeuntyavit eum, pascha nominans: et in eadem ipsa quae ante tantum temporis a Moyse praedicata est, passus est Dominus adimplens Pascha*) wyraźnie z *pathos*. Być może – tak przypuszcza ROUSSEAU – tłumacz ormiański spotkał w tekście IRENEUSZA „pascha” ale przetłumaczył je według swego rozumienia na *passio*. Przeciw takiemu rozumieniu słowa „pascha” protestował ORYGENES (por. *O święcie paschy* 1, w: *Pisma paschalne*, tł. St. KALINKOWSKI, Kraków 1993, 17).

[WĘDRÓWKA PRZEZ PUSTYNIĘ, OBJAWIENIE BOGA, POWTÓRNE NADANIE PRAWA I WEJŚCIE DO ZIEMI OBIECANEJ: 26-28]

26

Na pustyni Mojżesz otrzymał od Boga prawo, wypisane palcem Bożym na kamiennych tablicach – Palcem Bożym zaś jest wysłany od Ojca Duch Święty¹⁵⁸ – tak samo i przykazania i rozporządzenia, które dał synom Izraela, aby je strzegli¹⁵⁹. Z polecenia Bożego (Mojżesz) zbudował namiot świadectwa, widzialny model na ziemi tych rzeczy, które są duchowymi i niewidzialnymi w niebie, przedstawienie postaci Kościoła¹⁶⁰; prorocтва rzeczy przyszłych, wśród nich naczynia, ołtarze i arkę, do której włożył tablice. Ustanowił także kapłanów, Aarona i jego synów, przekazując kapłaństwo całemu ich pokoleniu, a byli oni z rodu Lewiego. Także ten cały ród powołał wcześniej Słowem Boga, nadał im prawo lewitów¹⁶¹, jakimi mają być i w jaki sposób mają się zachowywać ci, którzy stale mają spełniać służbę w Bożej świątyni¹⁶².

27

Gdy zbliżali się do ziemi, którą Bóg obiecał Abrahamowi i jego potomstwu, Mojżesz wybrał po jednym z każdego pokolenia i wysłał ich, aby dowiedzieli się o kraju i miastach, które w nim są oraz o tych, którzy te miasta zamieszkują¹⁶³. Wówczas Bóg objawił mu imię, jedyne, jakie

¹⁵⁸ Tłumacząc według retranslacji greckiej i z uwzględnieniem komentarza ROUSSEAU 262. Inaczej tłumaczy FROIDEVAUX: („et le doigt de Dieu est ci qui sort du Père – dans le Saint-Esprit”, 73 i p. 2 komentarz;) oraz podobnie BROX („der Finger Gottes aber ist das, was vom Vater zum Heiligen Geist ausgestreckt ist”) W komentarzu dostrzega aluzję do J 15, 26 ew. Mt 12, 28 i Łk 11, 20. Całość wypowiedzi DANIÉLOU zalicza do rodzaju *testimonia* (*Théologie* 108). W świetle komentarza i tłumaczenia ROUSSEAU, za którym idę, byłaby to najwcześniejsza wzmianka o Duchu Świętym jako *digitus paternae dexteræ*.

¹⁵⁹ Por. Wj 31, 18 Pwt 9, 10.

¹⁶⁰ IRENEUSZ opisując świątynię jerozolimską jako wzór idealny w niebie, ma także na uwadze Kościół, który ten wzór realizuje na ziemi.

¹⁶¹ Por. Lb 1, 48-53.

¹⁶² Korekta ormiańskiego tekstu i tłumaczenia przyjęta przez FROIDEVAUX i ROUSSEAU; por. AH IV, 8, 3 i V, 34, 3.

¹⁶³ Por. Lb 13, 1-14; Pwt 1, 22-23.

może zbawić tych, którzy w nie wierzą¹⁶⁴. I Mojżesz zmienił imię Ozeasa, syna Nuna, jednego z wysłanych i nazwał go imieniem Jezus. I tak wysłał go w mocy tego imienia wierząc, że będzie ich mógł przyjąć na powrót ocalonych, gdyż prowadziło ich to imię. I tak się też stało. Wyszli więc wywiadowcy i wrócili niosąc gałęzie winnego grona¹⁶⁵. Wśród dwunastu wysłanych niektórzy wywołali strach w całym ludzie opowiadając o miastach, że są wielkie i umocnione, że synowie mieszkańców tej ziemi to giganci, zamieszkujący tę ziemię, że dlatego nie będzie możliwe zająć tej ziemi¹⁶⁶. Na skutek tego cały lud zaczął płakać nie wierząc, że to Bóg właśnie dał im moc i wszystko podporządkował. Mówili także źle o samej krainie, że nie jest tak dobra i nie jest godna tego, aby narażać się dla niej na takie niebezpieczeństwa¹⁶⁷. Dwóch zaś z tych dwunastu, Jezus, syn Nuna i Kaleb, syn Jefona, rozdarli swe szaty z powodu zaistniałego nieszczęścia i zachęcali lud, aby nie tracił ducha i nie porzucał odwagi, gdyż Bóg dał wszystko w ich ręce, a ziemia jest bardzo dobra¹⁶⁸. Gdy jednak nie dali się przekonać i lud nadal trwał w nieufności, Bóg zmienił ich drogę tak, że zaczęli błądzić, a on mógł ich ukarać na pustyni. I odpowiednio do liczby dni, od kiedy wyszli wywiadowcy i powrócili, było to czterdzieści dni, podał jeden rok za jeden dzień, czyli czterdzieści lat trzymał ich na pustyni. Sprawił, że nikt z tych, którzy wówczas byli w dojrzałym wieku i w pełnej świadomości, nie okazał się godnym aby wejść do tej ziemi, a to z powodu niedowiarstwa. Tylko dwaj dostarczyli świadectwa o tym dziedzictwie, Jezus, syn Nuna i Kaleb, syn Jefona i niektórzy, którzy wówczas byli jeszcze mali i nie rozróżniali prawicy od lewicy¹⁶⁹. Cały natomiast lud bez wiary stopniowo wymierał na pustyni, ponosząc zapłatę godną swego niedowiarstwa. Dzieci rosły i w czterdziestu latach wypełniły liczbę po zmarłych.

28

Gdy wypełniło się czterdzieści lat, lud przybył nad Jordan i zebrał się w pobliżu Jerycha. Tam Możesz zebrawszy lud powtórzył streszczając

¹⁶⁴ Por. Lb 13, 15. Imię Jezus podaje w wersji podkreślającej związek z Jezusem Chrystusem; por. JUSTYN, *Dialog* 75, 1-2; 113, 1; PSEUDO-BARNABA 12, 8.

¹⁶⁵ Por. Lb 13, 23-24.

¹⁶⁶ Por. Lb 13, 25-33; Pwt 1, 26-28.

¹⁶⁷ Por. Lb 14, 1-5.

¹⁶⁸ Por. Lb 14, 6-9.

¹⁶⁹ Por. Lb 14, 26-38.

wszystko¹⁷⁰ i opowiedział o wielkich sprawach Bożych aż do tego dnia, pouczył tych, którzy wyrosli na pustyni, aby bali się Boga i przestrzegali jego przykazań i jakby nadał im na nowo prawo dodając do tego, które już mieli. I było ono nazwane „powtórzonym prawem”¹⁷¹. W nim zostało zapisane wiele prorocत्व o Panu naszym Jezusie Chrystusie i o ludzie, jak również o wezwaniu pogan i królestwie.

[DAWID I ŚWIĄTYNIA W JEROZOLIMIE: 29]

29

Wówczas gdy Mojżesz kończył bieg swego życia, Bóg powiedział do niego: „wstąp na górę i tam umrzyj, bo nie ty wprowadzisz mój lud do ziemi”¹⁷². I umarł według słowa Pana a Jezus, syn Nuna zajął jego miejsce. Ten zaś rozdzielił Jordan i przeprowadził lud do krainy, a następnie po zniszczeniu siedmiu ludów, które ją zamieszkiwały podzielił ją między lud. Tam znajdowała się Jerozolima, w której byli królem Dawid i Salomon syn jego. Ten zaś zbudował świątynię w imię Boże według wzoru¹⁷³ namiotu, który uczynił Mojżesz zgodnie ze wzorem rzeczy niebieskich i duchowych.

[PROROCY ZAPOWIADAJĄ WCIELENIENIE SYNA BOŻEGO, DRUGIEGO ADAMA: 30-33]

30

Tu¹⁷⁴ zostali wysłani przez Boga prorocy, przez Ducha Świętego upominali lud i nawracali go do Boga wszechmogącego, do Boga (ich) ojców. Byli zwiastunami objawienia naszego Pana Jezusa Chrystusa, Syna Bożego wskazując, że ciało jego „wyrośnie”¹⁷⁵ z pokolenia Dawida, że będzie według ciała synem Dawida, który był synem Abrahama po następ-

¹⁷⁰ Tu greckie *anakephalaioomai* ma znaczenie pierwotne, „streszczenie”.

¹⁷¹ Por. Lb 26, 3; 36, 13.

¹⁷² Pwt 32, 49-52.

¹⁷³ Greckie: *typos*, por. rozdział 25 i 26 („namiot świadectwa”).

¹⁷⁴ To jest w Jerozolimie, por. AH IV, 36, 5.

¹⁷⁵ Por. Iz 11, 1.

stwach wielu pokoleń¹⁷⁶, według ducha zaś Synem Bożym preegzystującym¹⁷⁷ u Ojca¹⁷⁸, zrodzonym przed wszelkim stworzeniem świata a objawionym w ostatnich czasach w postaci człowieka¹⁷⁹, on, Słowo Boże, który jednoczy i streszcza¹⁸⁰ w sobie wszystko, co jest na niebie i na ziemi¹⁸¹.

31

Tak więc zjednoczył człowieka z Bogiem, zaprowadził wspólnotę¹⁸² Boga i człowieka, my bowiem nie bylibyśmy w stanie inaczej uczestniczyć w niezniszczalności, gdyby ona sama nie przystąpiła do nas¹⁸³. Niezniszczalność bowiem jak długo była niewidzialna nie była dla nas żadną korzyścią¹⁸⁴. Stała się więc widzialna, abyśmy mogli dostąpić niezniszczalności według wszelkiego w niej udziału. A skoro jesteśmy wszyscy w pierwszym człowieku, Adamie, przez nieposłuszeństwo przywiązani do śmierci, trzeba było, abyśmy przez posłuszeństwo tego, który dla nas stał

¹⁷⁶ Por. Mt 1, 1.

¹⁷⁷ Greckie *proeimi*.

¹⁷⁸ Jeśli „ciało” w tej wypowiedzi oznacza „człowieczeństwo” Chrystusa, to „duch” wskazuje na jego bóstwo („według ciała” i „według ducha”). Tak samo mówi o Chrystusie w AH V, 1, 2; niżej rozdział 71. O „duchu” w odniesieniu do Ojca mówi w AH II, 13, 3; 28, 4. Określenie „duch” w teologii IRENEUSZA syntetycznie przedstawił B. CZĘSZ 67-71. W całości teologii Słowa: A. ORBE, *Hacia la primera teología* 127.

¹⁷⁹ W greckiej retranslacji: *phanerotheis... en anthropo*, ROUSSEAU 265; tłumaczenie polskie idzie za sugestią komentarza („manifeste... en forme d’homme”). IRENEUSZ wraca do tej myśli w rozdziale 51.

¹⁸⁰ Greckie: *anakephalaioomai* oddają tu przez dwa wyrazy: „jednoczy i streszcza”.

¹⁸¹ Por. Ef 1, 10.

¹⁸² Greckie: *koinonia* (por. rozdziały 6 i 40). Por. P. LEBEU, *Koinonia. La signification du salut selon s. Irénée*, w: *Epektasis, Mélanges patristiques offerts au Cardinal J. DANIELOU*, Paris 1972, 121-127.

¹⁸³ Udział w „niezniszczalności” por. Y. de ANDIA 169nn. Także szerzej sam IRENEUSZ AH III, 18, 7; 19, 1 (brzmi bardzo podobnie: „nie moglibyśmy inaczej przyjąć niezniszczalności i nieśmiertelności, gdybyśmy nie zostali przyłączeni do niezniszczalności i nieśmiertelności. A w jaki sposób moglibyśmy się przyłączyć do niezniszczalności i nieśmiertelności, gdyby wpieryw sama niezniszczalność i nieśmiertelność nie stała się tym, czym my jesteśmy, aby w ten sposób to, co niszczyło wchłonęło niezniszczalność, a to, co śmiertelne wchłonęło nieśmiertelność, abyśmy mogli przyjąć przybranie za synów”). Chodzi tu więc o zjednoczenie z człowiekiem dla jego zbawienia, w sensie soteriologicznym, a nie chrystologicznym: por. HOUSSIAU 201-203.

¹⁸⁴ Por. wyżej rozdział 22.

się człowiekiem¹⁸⁵, zostali uwolnieni od śmierci¹⁸⁶. Śmierć bowiem zapanowała w ciele, trzeba więc było przez ciało przyjmujące zniszczenie uwolnić człowieka od jej władzy. Tak więc „słowo stało się ciałem”, aby grzech, który zapanował przez ciało, przez to właśnie ciało zniszczony, oddalił się od nas¹⁸⁷. To dlatego Pan nasz przyjął tę samą cielesność¹⁸⁸, jak pierwszy człowiek, aby móc walczyć za ojców¹⁸⁹ i aby zwyciężyć w Adamie tego, który w Adamie nas pokonał.

32

Skąd zaś pochodzi substancja człowieka? Z woli i mądrości Boga i z dziewiczej ziemi. *Bóg bowiem nie zsyłał deszczu na ziemię* – mówi Pismo – zanim nie pojawił się człowiek i nie było człowieka, który miałby uprawiać ziemię. A więc z tej, która jeszcze była dziewicza *Bóg wziął proch z ziemi i ulepił człowieka*¹⁹⁰, początek ludzkości¹⁹¹. Tego więc człowieka Pan streszczając i jednocząc¹⁹², przyjął tę samą co on cieles-

¹⁸⁵ Por. Fil 2, 8; Rz 5, 12-19.

¹⁸⁶ ROUSSEAU podaje retranslację grecką gdzie znajduje aluzje do 1 Kor 15, 26. Por. także IGNACY *Do Efezjan* 19, 3. IRENEUSZ bardzo często formułuje wypowiedzi według schematu „wymiany”; por. BENGSCHE 75-77 („eine soteriologische Tauschformel”).

¹⁸⁷ „Grzech zapanował przez ciało” należy interpretować w duchu teologii św. Pawła, Rz 5-8, por. NOORMAN 141-147.

¹⁸⁸ Greckie: *sarkosis*; por. niżej rozdział 32.

¹⁸⁹ Por. AH V, 21, 1. 3; 24, 4. Chrystus walczył z szatanem, który pokonał Adama i walczył za ojców, czyli poprzednie pokolenia, które szatan pokonał. Szerzej na temat soteriologicznego aspektu Adam-Chrystus w nurcie myśli św. Pawła, NOORMAN 430-463.

¹⁹⁰ Rdz 2, 5. 7.

¹⁹¹ Od początku rozdziału do tego miejsca w retranslacji greckiej ROUSSEAU 267. Myśl o stworzeniu Adama z dziewiczej ziemi w nawiązaniu do zrodzenia drugiego Adama Chrystusa z Dziewicy była znana także chrześcijańskim gnostykom; por. *Ewangelia Filipa* 83: „Adam powstał z dwu dziewic, z ducha oraz z dziewiczej ziemi. Dlatego to Chrystus narodził się z dziewicy, aby błąd, który powstał na początku naprawić” (NHC II, p. 71, 16-21, tł. DEMBSKA, MYSZOR, PSP 20, Warszawa 1979, 260). Błąd według gnostyków polegał na tym, że Adam był zrodzony także z ziemi, Chrystus, zrodzony tylko z dziewicy, nie miał żadnego związku z ziemią, a w ogóle z ciałem, którego nie wziął z dziewicy, bo tylko „przeszedł” przez dziewicę. W spekulacjach gnostyków dziewiczy jest także „duch” semicki, „ruach” rodzaju żeńskiego. Tak więc ten sam motyw literacki różnie był wykorzystywany w nauczaniu Kościoła i poglądach gnostyków. IRENEUSZ wprost w polemice z gnostykami wraca do tego motywu w AH V, 16, 1-2. Por. III, 21, 10 a także 9, 6.

¹⁹² Greckie: *anakephalaioomai*.

ność¹⁹³ według planu zbawienia¹⁹⁴. Rodząc się z Dziewicy i z woli i mądrości Bożej, aby on sam mógł objawić to samo podobieństwo cielesności¹⁹⁵, które dotyczyło Adama, aby stać się tym człowiekiem, jaki był na początku opisany (w Piśmie) – na obraz i podobieństwo Boże¹⁹⁶.

33

A więc jak przez nieposłuszeństwo dziewicy człowiek upadł, a upadając umarł, tak, przez dziewicę, która była posłuszna Słowu Bożemu, człowiek na powrót ożył i przyjął życie¹⁹⁷. Pan bowiem przyszedł szukać zagubionej owcy. A zagubił się człowiek¹⁹⁸. I dlatego nie powstało jakieś nowe stworzenie, ale rodząc się z tej, której ród był od Adama, zachował podobieństwo ukształtowania¹⁹⁹. Trzeba było bowiem zjednoczyć i streś-

¹⁹³ Greckie: *sarkosis*.

¹⁹⁴ Grekie: *oikonomia*. Dosłownie: „przyjął tę samą ekonomię cielesności”. Tu „cielesność” oznacza tak samo jak wyżej (rozdział 31), człowieczeństwo. Chrystus przyjął zatem to samo ciało, aby według planu zbawienia zjednoczyć ze sobą Adama.

¹⁹⁵ „Podobieństwo cielesności” gr.: *he homoiotes tes sarkoseos* według retranslacji greckiej ROUSSEAU 268. W AH III, 18, 3 oznacza po prostu wcielenie. Por AH II, 21, 10 gdzie zachowany po grecku fragment ma bardzo zbliżone wyrażenie: *ten tes genneseos echein homoioteta* łąc: *eius generationis habere similitudinem*. HOUSSIAU (238-240) tego rodzaju wypowiedzi IRENEUSZA zalicza do polemiki z ebionitami.

¹⁹⁶ Por. Rdz 1, 26. Cała wypowiedź dotyczy Chrystusa, który stając się człowiekiem staje się tym, kim był Adam i tak jak powstał, „został zrodzony” Adam, a więc przyjmując obraz i podobieństwo Boże. W tłumaczeniu idę za wyjaśnieniami ROUSSEAU 269.

¹⁹⁷ Por. Mt 18, 12; „na powrót ożył” w greckiej retranslacji: *anazopureo*, „na nowo rozpalić ogień”, „przywrócić do życia”. Por. ROUSSEAU 269, który między innymi wskazuje na podobieństwa w wypowiedzi AH III, 21, 10; 22, 1; V, 14, 1-2; 19, 1.

¹⁹⁸ Aluzja do ewangelicznej przypowieści Łk 15, 4-7; por. D. TUM, *Egzegeza przypowieści o zagubionej owcy u Ireneusza i gnostyków*.

¹⁹⁹ Ostatnie wyrażenie nasuwa trudności w rozumieniu: FROIDEVAUX tłumaczy: „par cette même (?) vierge qui tenait sa race d'Adam il a conservé la ressemblance de cette chair façonnée”; ROUSSEAU: „mais (en naissant) de celle-là qui était la descendante d'Adam, il garda la similitude de la chair modelée”; BROX: „sonder von derselben, die vom Geschlecht Adams war, hat er die Ähnlichkeit des Geschöpfes angenommen”. Tłumaczenie i argumentacja ROUSSEAU wskazuje na inne rozumienie tekstu (270). Idę za jego sugestiami; „podobieństwo ukształtowania” greckie: *he homoiotes tou plasmatos*: Chrystus dlatego, że urodził się z Dziewicy, jak Adam z dziewicy ziemi, został tak samo stworzony, ukształtowany jako człowiek.

cić²⁰⁰ Adama w Chrystusa, aby to, co śmiertelne wchłonięte zostało przez nieśmiertelność²⁰¹, a Ewa przez Maryję, aby dziewica stała się orędowniczką dziewicy i usunęła dziewicze nieposłuszeństwo przez posłuszeństwo dziewicy²⁰².

To zaś przekroczenie, które zostało popełnione przy pomocy drzewa, zostało usunięte przez posłuszeństwo, przez które posłuszny Bogu Syn Człowieczy przybity został gwoźdźmi do drzewa odrzucając poznanie zła, a wprowadzając poznanie dobra. Złem jest nieposłuszeństwo Bogu, dobrem zaś posłuszeństwo Bogu²⁰³.

[UKRZYŻOWANY JAKO PWSZECHNY ZBAWCA: 34-37]

34

I dlatego Słowo mówi za pośrednictwem proroka Izajasza zapowiadając rzeczy przyszłe dla ich spełnienia – po to są prorocy, by zapowiadali rzeczy przyszłe – mówi więc przez niego Słowo tak: *ja się nie sprzeciwiam i nie przeciwstawiam, grzbiet swój podałem na biczowanie i lica swoje na policzkowanie, oblicza zaś swego nie odwróciłem od hańby oplucia*²⁰⁴ A więc przez posłuszeństwo²⁰⁵, w którym posłuszny aż do śmierci²⁰⁶ zawisł na drzewie²⁰⁷, usunął dawne nieposłuszeństwo popełnione w związku z drzewem²⁰⁸. A sam, ponieważ jest Słowem Boga wszechmogącego, które według niewidzialnego planu rozszerzyło się

²⁰⁰ Greckie: *anakephalaioomai*.

²⁰¹ Por. 2 Kor 5, 4 i 1 Kor 15, 54. „Wchłonięcie”: por. komentarz w: Y. DE ANDIA 181-182; Na zależność od myśli św. Pawła por. NOORMANN 163n.

²⁰² Retranslacja grecka: ROUSSEAU 271; echo AH V, 19, 1 (fragment dostępny w tłumaczeniu polskim, A. BOBER, *Antologia patrystyczna*, Kraków 1966, 54) i III, 22, 3-4 (polskie tłumaczenie, AP 48), NOORMANN 162 dostrzega recepcję myśli św. Pawła Rz 5, 19 przeniesioną na relację Ewa-Maryja – Maryja staje się *advocata Evae* (AH III, 22, 4); w łacińskim tłumaczeniu chodzi o pojęcie *recircumlatio* czyli ruch od Maryi do Ewy, por. A. ORBE, *La recirculación e la Virgen Maria en San Ireneo*. Tu w *editio princeps* kończył się rozdział 33.

²⁰³ Por. AH V, 16, 3 i IV, 39, 1.

²⁰⁴ Iz 50, 5-6.

²⁰⁵ Por. Rz 5, 19.

²⁰⁶ Por. Flp 2, 8.

²⁰⁷ Por. Ga 3, 13.

²⁰⁸ Poczawszy od następnego zdania do końca rozdziału w greckiej retranslacji ROUSSEAU, z obszernym komentarzem uzasadniającym (272-277).

powszechnie w całym świecie i ogarnia²⁰⁹ jego długość i szerokość, jego wysokość i głębokość²¹⁰, gdyż przez Słowo Bóg wszystkim zawiaduje, tak też ukrzyżowany został w tych (czterech kierunkach), Syn Boży, już wcześniej według planu krzyża oznaczony we wszechświecie. Wypadało bowiem, żeby stając się widzialny doprowadził do ujawnienia swe oznaczenie na planie krzyża we wszechświecie, aby swoje działanie w zakresie niewidzialnym ukazał także w sposób widzialny, bo właśnie to on oświeca wysokość, to znaczy tę w niebiosach²¹¹, obejmuje głębokość, która jest głębokościach ziemi²¹², rozciąga długość od wschodu ku zachodowi i steruje szerokością od północy ku południowi²¹³ i on zwywa rozproszonych²¹⁴ ze wszystkich stron do poznawania Ojca²¹⁵.

²⁰⁹ Por. Mdr 1, 7.

²¹⁰ Por. Ef 3, 18.

²¹¹ Por. Kol 1, 20.

²¹² Por. Ef 4, 9.

²¹³ Dosłownie: „ku dnia połowie”; por. Mt 24, 27.

²¹⁴ Por. Iz 11, 12 i J 11, 52.

²¹⁵ Zdaniem ROUSSEAU IRENEUSZ chciał wyrazić tu (to jest 33b-34a) dwa aspekty krzyża: materialny: drzewo krzyża, z którym połączył ideę nieposłuszeństwa Adama przy drzewie rajskim i posłuszeństwa Chrystusa na drzewie krzyża, wyjaśnił tym samym dlaczego Chrystus umarł akurat na krzyżu, następnie IRENEUSZ zwrócił uwagę na formę krzyża, dokładnie na kształt X. Według IRENEUSZA Logos działał w sposób niewidzialny we wszechświecie, co oznaczał niewidoczny ale rzeczywisty plan X w świecie, oznaczenie w czterech kierunkach (greckie: *chiasma* i odpowiednio: *kechiasmenos en panti*). Ten plan niewidoczny stał się jawny przez krzyż Chrystusa na Kalwarii. Najbardziej zbieżną okazuje się wypowiedź w AH V, 18, 3: „Słowo Boże jest w istocie stwórcą świata, a jest nim nasz Pan, który w ostatecznych czasach stał się człowiekiem, chociaż istnieje już w świecie i na sposób niewidzialny obejmuje wszystko, co zostało stworzone i przenika całość stworzenia przybity do krzyża” (łacińska wersja ostatniego wyrażenia: *in universa conditione infixus* w retranslacji ROUSSEAU 245, nawiązuje do użytego wyżej *kechiasmenos: en pase te ktisei kechiasmenos*, co uwzględniłem w polskim tłumaczeniu). Być może, iż w świetle AH I, 17, 4 IRENEUSZ sądził, że ów plan krzyża we wszechświecie był znany Adamowi, był to bowiem plan wszechogarniania świata przez Logos, ale stał się niewidoczny na skutek grzechu. Ponownie ujawnił się przez drzewo krzyża. IRENEUSZ nawiązał w idei X do JUSTYNA, *Apologia* I, 60, 1, gdzie JUSTYN powołuje się na *Timajos* (26, b-c) PLATONA. ROUSSEAU w swym komentarzu odrzuca związek myśli IRENEUSZA z mitycznym ujęciem ukrzyżowania Chrystusa we wszechświecie, natomiast wskazuje na jego wpływ u GRZEGORZA z Nyssy (*Homilia paschalna, Przeciw Eunomiuszowi* III, 3, 39-40; *Mowa Katechetyczna* 32, 4-10, co szeroko analizuje w Appendice IV, 377-384). DANIELOU dostrzega związek platońskiego X z gnostyckim *stauros-horos* (*Théologie* 311). Na ten temat piszą także HOUSSIAU 106-109 i ORBE, *Los primeros herejes* 212-232. Wydaje się, że jeśli mogła być jakaś wspólnota między IRENEUSZEM, a gnostykami to przez wykorzystanie tego samego motywu dla ukazania dwu różnych idei. Ostatnie wyrażenie w rozdziale 34 przypomina jednak zdanie z *Ewangeliu prawdy* (NHC I, p. 18, 24-26:

35

Wypełnił więc obietnicę daną Abrahamowi, dzięki której Bóg przyrzekł mu uczynić jego ród jak gwiazdy niebieskie²¹⁶. To uczynił Chrystus, rodząc się z tej dziewicy, która wywiodła swój ród od Abrahama²¹⁷. Ustanowił tym samym wierzących w niego jak światła na świecie²¹⁸. Przez tę samą wiarę razem z Abrahamem usprawiedliwił pogan, *uwierzył bowiem Abraham Bogu i poczytane mu to zostało za sprawiedliwość*²¹⁹. Podobnie i my wierząc Bogu jesteśmy usprawiedliwieni: *sprawiedliwy bowiem z wiary będzie żył*²²⁰. Tak więc obietnica dana jest Abrahamowi nie na podstawie prawa, ale na podstawie wiary²²¹. Abraham został usprawiedliwiony z powodu wiary a *dla sprawiedliwego nie zostało ustanowione prawo*²²². Podobnie i my, nie na podstawie prawa jesteśmy usprawiedliwieni, lecz na podstawie wiary, poświadczonej przez prawo i proroków²²³, wiary, którą daje nam Słowo Boże.

36

Wypełnił także obietnice dane Dawidowi. Przyrzekł mu bowiem, że z jego łona²²⁴ wzbudzi mu wiecznego króla, którego panowaniu nie

„Przybito go do drzewa, stał się owocem gnozy Ojca”; drzewem jest krzyż, przez który Jezus zachęca do poznawania Ojca: por. *Teksty z Nag Hammadi* 147 i komentarz.

²¹⁶ Por. Rdz 15, 5; 22, 17. IRENEUSZ sądzi, że obietnica dana Abrahamowi dotyczy nie liczby potomstwa („jak gwiazdy”), ale blasku i światłości. Potomstwo Abrahama będzie „świeciło jak gwiazdy”. Potwierdza to dalszy ciąg wypowiedzi IRENEUSZA, a także wyraźnie stwierdzenie w AH IV, 5, 3; ale inaczej wyżej w rozdziale 24.

²¹⁷ Por. JUSTYN, *Dialog* 23, 3.

²¹⁸ Por. Flp 2, 15. Wierzący w Chrystusa są jak świecące gwiazdy w świecie. Zapowiedź dotyczyła także Kościoła i to Kościoła wśród pogan, jak komentuje ROUSSEAU 277 i wskazuje na zbieżność myśli z AH III, 9, 1; IV, 5, 3; 8, 1.

²¹⁹ Rdz 15, 6; Rz 4, 3; Ga 3, 6; Jk 2, 23; por. Także JUSTYN, *Dialog* 23, 4; 92, 3; 119, 6.

²²⁰ Ha 2, 4 i Ga 3, 7. 11; Rz 1, 17; Hbr 10, 38.

²²¹ Por. Rz 4, 13. Por. także AH IV, 5, 3.

²²² 1 Tm 1, 9

²²³ Nauczanie wiary przekazane przez apostołów potwierdzają prorocy: AH IV, 34, 1, którzy otrzymali objawienie od Syna Bożego i dlatego przede wszystkim przepowiadali jego przyjście: AH IV, 7, 2. Prorocy, Abraham, jak i apostołowie postępowali za Słowem Bożym, my również jako wierzący postępujemy na Logosem: AH IV, 5, 3.

²²⁴ Greckie: *ek karpou tes koilias autou*, „jego” to jest Dawida, „łonom” Dawida jest Maryja, „owocem” Jezus Chrystus. Jaśniej i wyraźniej mówi o tym w AH III, 9, 2; 10, 4; 12, 2; 16, 2. 3; 21, 5. 9; „łono Dawida” to aluzja do Ps 131(132), 11. Wyjaśnienia:

będzie końca²²⁵. Tym królem jest Chrystus, Syn Boży, który stał się człowiekiem, to znaczy stał się owocem z tej, która ród swój wywiodła od Dawida. I dlatego obietnica ta dokonała się przez owoc łona, co odnosi się do właściwości rodzenia przez kobietę, a nie przez owoc lędźwi czy też owoc nerek, co odnosi się do właściwości rodzenia przez mężczyznę, aby przez tę szczególną właściwość został wskazany owoc dziewiczego łona, które wywodzi się od Dawida, owoc, który będzie panował nad domem Dawida na wieki i którego panowaniu nie będzie końca²²⁶.

37

Tak to wspaniale dokonywał naszego zbawienia i wypełniał przyrzeczenia dane ojcom i dawne nieposłuszeństwo usunął Syn Boży, a także Syn Dawida i Syn Abrahama²²⁷. To właśnie jednocząc streścić²²⁸ w sobie, aby dać nam życie. Słowo Boże ciałem się stało²²⁹ według planu zbawienia²³⁰ z Dziewicy, aby usunąć śmierć i ożywić człowieka. W więzach grzechu byliśmy, gdyż urodziliśmy się w stanie grzechu²³¹ i tak wpadliśmy pod władzę śmierci.

ROUSSEAU 278, a także do odpowiedniego miejsca w AH, por. SCh 210, 1974, 266.

²²⁵ Ps 131(132), 11; 2 Sm 7, 12-13; Dz 2, 30.

²²⁶ Por. Łk 1, 33. Dla zrozumienia całości wypowiedzi warto przytoczyć paralelny fragment w AH III, 21, 5: „A w tym co mówi «posłuchajcie domu Dawida» wskazał to, że ten, który przyrzekł Dawidowi «z owocu jego łona» wzbudzić króla jest tym, który urodził się z Dziewicy z pokolenia Dawida. Dlatego obiecał króla «z owocu jego łona», gdyż jest to odpowiednie wyrażenie dla dziewicy będącej w ciąży, a nie z owocu jego lędźwi czy owocu jego nerek, co jest odpowiednim wyrażeniem dla mężczyzny, który rodzi i kobiety, która z mężczyzny przyjmuje poczęcie”.

²²⁷ Por. Mt 1, 1.

²²⁸ Greckie *anakephalaioomai*.

²²⁹ Por. J 1, 14.

²³⁰ Greckie *oikonomia*.

²³¹ Greckie *di'hamartematos genomenoi*. W tłumaczeniu idę za sugestią ROUSSEAU 279-282 podane w retranslacji greckiej i uzasadnieniu. Za ROUSSEAU warto przytoczyć AH V, 16, 3: „Chrystus... ukazał jawnie Boga, którego w pierwszym Adamie obraziliśmy, nie wypełniliśmy jego przykazania, a w drugim Adamie zostaliśmy pojednani stając się posłuszni aż do śmierci; bo staliśmy się winowajcami wobec nikogo innego jak tylko wobec tego, którego przykazanie przekroczyliśmy na początku” (Fragment zachowany po grecku!).

[PRZECIW HERETYKOM: 38-39]**38**

Bogaty w miłosierdzie²³² był Bóg Ojciec. Wysłał stwórcze Słowo, które przybywając, aby nas zbawić, zatrzymało się w tych rejonach i w tych miejscach, gdzie i myśmy się znaleźli, gdy utraciliśmy życie. Ono zaś usunęło więzy (naszego) więzienia²³³. Objawiło się jego światło i rozproszyło ciemności więzienia, uświęciło nasze narodzenie, zniszczyło śmierć rozwiązując te więzy, w których byliśmy pochwyteni²³⁴. On, Pierworodny, ukazał zmartwychwstanie wstąpiwszy między umarłych²³⁵ i w sobie samym podnosząc upadłego człowieka i wynosząc go na wyżyny niebieskie, na prawicę chwały Ojca; jak to Bóg przyrzekł przez usta proroka: *i podniosę namiot Dawida, który upadł*²³⁶, to jest ciało, które pochodziło od Dawida. I rzeczywiście, dokonał tego Pan nasz, Jezus Chrystus dokonując wspaniałego dzieła naszego zbawienia, aby nas prawdziwie wskrzesić zbawiając dla Ojca.

²³² Por. Ef 2, 4.

²³³ ROUSSEAU podaje retranslację grecką całego zdania (282), wskazuje na odmiennosc innych tłumaczeń, które krytykuje (FROIDEVAUX: „Le Verbe... se trouva dans les même lieux et aux même endroits que nous (la), ou nous étions quand nous avons perdu la vie” za nim idzie także N. BROX: „es hält sich an denselben Orten und Plätzen auf, an denen wir das Leben verloren haben”; i wersja ROUSSEAU: *descendit* jusque dans les endroits et les lieux ou nous nous trouvions – car c’est pour nous y être précipités que nous avons perdu la vie”). Logos, Syn Boży znalazł się więc nie w miejscu, gdzie zgrzeszyliśmy, to jest w raju, ale w miejscu, gdzie myśmy się znaleźli utraciwszy przez grzech życie, czyli poza rajem. ROUSSEAU poleca porównać z AH III, 18, 7 („Trzeba było, aby ten, który zamierzał niszczyć grzech i wyzwolić winnego śmierci człowieka, stał się tym samym, czym był ów winny, czyli człowiekiem, który przez grzech wprowadzony został w niewolę i pochwycony został przez śmierć, aby w ten sposób zniszczyć grzech oddalając go od człowieka i aby człowiek uniknął śmierci”). Chrystus zatem zstąpił aż na dno położenia człowieka, to jest do jego stanu grzechu i śmierci. Warto tu także porównać egzegezę przypowieści o zagubionej owcy u IRENEUSZA. Według tej egzegezy Chrystus jest tym, który szuka jak i tym, który jest „zagubiony”, to znaczy tym, który zstąpił „na to, co najniższe”; por. TUM 185n., 190; inaczej jednak Y. DE ANDIA 114, p. 33.

²³⁴ Podmiotem wypowiedzi jest Logos, Słowo, czyli Syn Boży, Jezus Chrystus.

²³⁵ Por. Kol 1, 18; Ap 1, 5.

²³⁶ Am 9, 11; Dz 15, 16.

Jeśli ktoś nie przyjmie jego zrodzenia z dziewicy, to jak przyjmie jego powstanie z martwych?²³⁷ Nie ma bowiem nic dziwnego, niczego niespodziewanego: jeśli ktoś się nie urodził, także nie powstaje z martwych. Nie możemy mówić o zmartwychwstaniu kogoś, kto się nie narodził²³⁸. Kto się nie rodzi, ten także nie umiera, nie podlegając narodzeniu nie podlega także śmierci. Kto nie przyjmuje początku człowieka, w jaki sposób może przyjmować jego kres?

39

Więc, jeśli się nie urodził, to i nie umarł, jeśli nie umarł, to nie powstał z martwych²³⁹, a jeśli nie powstał z martwych, to śmierć nie została pokonana²⁴⁰ i jej panowanie nie zostało przewyżczone²⁴¹. A jeśli śmierć została pokonana, w jaki sposób wejdziemy do życia, my od początku pokonani przez śmierć? Ci, którzy odmawiają człowiekowi zbawienia i nie wierzą Bogu, że ich wzbudzi spośród umarłych, ci także potępiają zrodzenie naszego Pana. A zrodzenie to przyjęło z powodu nas Słowo Boże, które stało się ciałem²⁴², aby ukazać zmartwychwstanie ciała i aby mieć pierwszeństwo we wszystkim²⁴³; najpierw w niebiosach, jako Pierworodny z postanowienia Ojca, Słowo doskonałe, które wszystkim rządzi ustanawiając prawa na ziemi, gdyż Pierworodny Dziewicy²⁴⁴, człowiek, sprawiedliwy, święty, pobożny, dobry, podobający się Bogu, doskonały pod każdym względem, wszystkich, którzy za nim idą wybawia od piekła, ponieważ jako pierworodny spośród umarłych²⁴⁵ jest także dawcą życia²⁴⁶ Bożego²⁴⁷.

²³⁷ Zdaniem HOUSSIAU 152 IRENEUSZ wypowiada się tu przeciw poglądom marcjonistów. Sugeruje to podobny dobór cytatów biblijnych, jaki zastosował TERTULIAN, *Przeciw Marcjonowi* III, 11, 18, 19.

²³⁸ Tłumaczenie uwzględnia korektę tekstu, komentarz i częściową retranslację grecką ROUSSEAU 283. ROUSSEAU idąc za interpretacją tekstu Barthoulota, odrzuca rozumienie tekstu u FROIDEVAUX, WEBERA i SMITHA.

²³⁹ Por. 1 Kor 15, 12-17.

²⁴⁰ Por. Rz 5, 14, 17.

²⁴¹ Por. 2 Tm 1, 10.

²⁴² Por. J 1, 14.

²⁴³ Por. Kol 1, 18.

²⁴⁴ Por. Łk 2, 7.

²⁴⁵ Por. Kol 1, 18 i Ap 1, 5.

²⁴⁶ Por. Dz 3, 15.

[PRZYBYCIE ZAPOWIEDZIANEGO PRZEZ PROROKÓW ZBAWICIELA, ROZESŁANIE APOSTOŁÓW, POWSTANIE KOŚCIOŁA I JEGO ROZWÓJ: 40-42A]

40

W ten sposób Słowo Boże zachowuje pierwszeństwo we wszystkim²⁴⁸, gdyż jako prawdziwy człowiek jest także *przedziwnym doradcą, Bogiem mocnym*²⁴⁹. Wezwał na nowo człowieka do wspólnoty z Bogiem, abyśmy przez tę wspólnotę z nim otrzymali udział w niezniszczalności²⁵⁰. On to jest zapowiedzianym przez prawo nadane przez Mojżesza i proroków Boga wszechmogącego, Synem Ojca wszechrzeczy, przez którego wszystko istnieje. To on rozmawiał z Mojżeszem i przyszedł do Judei, poczęty z Boga przez Ducha Świętego, zrodzony z Dziewicy Maryi, z tej, która była z rodu Dawida i Abrahama, Jezus, Pomazaniec Boży, ukazał się jako ten, którego zapowiadali prorocy.

41

Jego poprzednik, Jan Chrzciciel, przygotował lud na przyjęcia Słowa życia. On to wskazał Chrystusa, na którym spoczął Duch Święty, ściśle zjednoczony z jego ciałem²⁵¹. Jego uczniami i świadkami wszystkich dzieł dobrych, jego nauki, męki i śmierci, zmartwychwstania i wstąpienia do nieba po cielesnym zmartwychwstaniu, byli apostołowie. Zostali wysłani przez niego w mocy Ducha Świętego na cały świat i wypełniali wezwanie skierowane do pogan, ukazując ludziom drogę życia, odwracając

²⁴⁷ Od słów: „pierwszeństwo we wszystkim” do końca rozdziału w greckiej retranslacji ROUSSEAU 284. W tłumaczeniu idę za jego rekonstrukcją tekstu i komentarzem, w którym wskazuje na paralele w AH IV, 20, 2 i III, 16, 6.

²⁴⁸ Por. Kol 1, 18.

²⁴⁹ Iz 9, 5. Przesłanką do tego rodzaju tytułów jest człowieczeństwo Chrystusa, a więc „pierwszeństwo we wszystkim” należy połączyć z inną wypowiedzią IRENEUSZA, w rozdziale 56. Na temat tytułów Chrystusa por. HOUSSIAU 36.

²⁵⁰ „Wspólnota” to po grecku *koinonia*; wspólnota z Bogiem oznacza przywrócenie nieśmiertelności, czyli niezniszczalności; więcej na ten temat u IRENEUSZA por. Y. DE ANDIA 169n; HOUSSIAU 204.

²⁵¹ Zjednoczenie to zdaniem ORBEGO wyrażał grecki oryginał przy pomocy *mignymi* lub *kerannymi*, „mieszać”, „spajać”: ORBE, *La Uncion del Verbo* 304, p. 7; W polemice ze zwolennikami Ptolemeusza gnostyka być może chodzi o namaszczenie Duchem Świętym ciała Chrystusa, człowieczeństwa, por. HOUSSIAU 182.

ich od bożków, od cudzołóstwa, skąpstwa²⁵², oczyszczając ich dusze i ciała przez chrzest wody i Ducha Świętego²⁵³. Tego Ducha Świętego otrzymali od Pana i tego też udzielają wierzącym. W taki oto sposób zbudowali kościoły²⁵⁴. W wierze, w miłości i nadziei potwierdzali wezwanie pogan, wcześniej zapowiedziane przez proroków. Zgodnie z miłosierdziem Boga dokonało się ono nad nimi²⁵⁵ a objawili je przez swoją posługę. Przyjęli ich do obietnicy ojców, ponieważ uwierzyli i umiłowali Pana żyjąc w świętości, sprawiedliwości i cierpliwości. Obiecywali, że Bóg wszechświata da im życie wieczne po zmartwychwstaniu dzięki temu, który umarł i zmartwychwstał, Jezusowi Chrystusowi. Jemu to przekazał królestwo wszystkich rzeczy, władzę nad żywymi i umarłymi i sąd. Upomnieli ich, by zachowali ciało nieskalane na zmartwychwstanie i duszę nieskażoną dzięki słowu prawdy²⁵⁶.

42

W ten sposób mają wierzyć, jeśli stale w nich trwa Duch Święty, dany (im) we chrzcie przez (Boga): i jeśli przyjmujący zachowa go żyjąc w prawdzie, w świętości, sprawiedliwości i cierpliwości²⁵⁷. Jego bowiem (działaniem) dokonuje się zmartwychwstanie w tych, którzy uwierzyli, wtedy, gdy ciało na nowo przyjmuje duszę i gdy z tą mocą Ducha Świętego powstaje i wchodzi do Królestwa Bożego²⁵⁸. I to jest owoc

²⁵² Por. Dz 21, 25.

²⁵³ Por. J 3, 5.

²⁵⁴ Wraz z otrzymaniem Ducha Świętego przez apostołów powstał Kościół; szerzej na ten temat CZĘSZ 86-88; Y. DE ANDIA 191n.

²⁵⁵ Chodzi o miłosierdzie Boga, które objawiło się w nawróceniu pogan, podobna wypowiedź w Liscie do Florinusa (EUZEBIUSZ, *Historia Kościelna* V, 20, 7), podaje za ROUSSEAU 286.

²⁵⁶ Czystość ciała i czystość duszy Y. DE ANDIA łączy z udzieleniem chrztu (200), choć bliższe wydają się wypowiedzi IRENEUSZA w rozdziale 2, gdzie czystość oznacza ortodoksję i poziom moralny. Por. 2 Kor 6, 7.

²⁵⁷ Początek rozdziału w greckiej retranslacji ROUSSEAU 287. Tu pojawia się być może pogląd IRENEUSZA o doskonałym człowieku, którym jest człowiek ochrzczony. Por. AH V, 6, 1 („doskonały człowiek jest zjednoczeniem i połączeniem duszy przyjmującej Ducha Ojca i przyłączonego do niej ciała, które jest ukształtowane według obrazu bożego”), także AH V, 9, 1; V, 8, 1; 13, 4; por. także CZĘSZ 99nn.

²⁵⁸ Związek działania Ducha Świętego i zmartwychwstania por. CZĘSZ 121 i 123.

błogosławieństwa Jafeta, objawiony przez Kościół w wezwaniu pogan²⁵⁹, że otrzymują trwałe mieszkanie w domu Sema według obietnicy Bożej²⁶⁰.

²⁵⁹ Kościół z pogan łączy IRENEUSZ z obietnicą i przymierzem zawartym przed Abrahamem i z samym Abrahamem.

²⁶⁰ Całość w retranslacji greckiej (ROUSSEAU 289) z komentarzem, który uwzględniam w rozumieniu tekstu.

[CZEŚĆ DRUGA: DOWÓD SPEŁNIONYCH PROROCTW: 42A-98]

Duch Boży zapowiedział przez proroków, że wszystko to tak wydarzy się w przyszłości, aby u tych, którzy czczą Boga w prawdzie wiara w to była mocna. Wszystko to inaczej byłoby niemożliwe dla naszej natury i dlatego musiałyby wzbudzić wśród ludzi niewiarę. Bóg więc zapowiedział to przez proroków, aby na podstawie tego, co powiedziano było wcześniej, to jest w dawnych czasach, mogło być przyjęte w czasach ostatnich, że stało się tak, jak zapowiedziano, abyśmy uznali, że to Bóg wcześniej zapowiedział nam nasze zbawienie²⁶¹.

[BIBLIJNE DOWODY PREEGZYSTENCJI SYNA BOŻEGO: 43-46]

43

Trzeba więc wierzyć Bogu we wszystkim. We wszystkim bowiem Bóg jest prawdziwy. A więc i w tym, że dla Boga Syn istnieje nie tylko zanim się objawił w świecie, ale także zanim świat powstał²⁶². Jako pierwszy prorokował to Mojżesz w słowach po hebrajsku: *Barasith bara Elovim basan benowam samenthares*, a co tłumaczy się (na ormiań-

²⁶¹ Retranslacja grecka ROUSSEAU 289. Ten sam sposób rozumowania znajdujemy u JUSTYNA, *Apologia* I, 33, 2, za komentarzem ROUSSEAU („To zaiste, co według mniemania ludzkiego niewiarogodne i niemożliwe, Bóg przepowiedział przez Ducha proroczego, że się stanie, by, gdy się stanie, nikt się do tego nie odnosił z niedowiarstwem, ale każdy dla tej właśnie przepowiedni wierzył”, tł. A. LISIECKI, POK 4, Poznań 1926, 39).

²⁶² Por. J 8, 58.

ski)²⁶³: „Syn (był) na początku, następnie Bóg stworzył niebo i ziemię”²⁶⁴. Poświadcza to także prorok Jeremiasz mówiąc: *przed jutrzienką zrodziłem cię i przed słońcem trwa imię twoje*²⁶⁵. Jest więc przed stworzeniem świata, gdyż razem ze stworzeniem świata powstały gwiazdy. I ten sam mówi znów: *Błogosławiony kto był zanim zaistniał (jako) człowiek*²⁶⁶. Dla Boga bowiem istnieje Syn na początku, przed powstaniem świata; dla nas zaś teraz, gdy się objawia. Nie był zatem dla nas przedtem, ponieważ nie znaleźliśmy go. Dlatego też i jego uczeń Jan mówiąc nam kim jest Syn Boży, który był u Ojca zanim świat powstał i że przez niego wszystko się stało, co się stało, mówi tak: *Na początku było Słowo i Słowo było u Boga, wszystko przez niego się stało, a bez niego nic się nie stało*²⁶⁷. Bardzo jasno wskazuje, że na początku Słowo było razem z Ojcem, przez nie wszystko się stało i tym (Słowem) jest jego Syn.

²⁶³ W oryginale greckim pewnie było tu „na grecki”.

²⁶⁴ Rdz 1, 1. Początek rozdziału w retranslacji greckiej ROUSSEAU (290-298: obszerny komentarz). Por. ROUSSEAU, *La doctrine de saint Irénée sur la préexistence du Fils de Dieu dans Démonstration* 43. Za ROUSSEAU podają także najnowszą pracę na ten temat: D. CERBELAUD, *La citation hébraïque de la Démonstration d'Irénée (D. 43), une proposition*. Zdaniem DANIELOU interpretacja „beresith” jako hipostazy (*arche*, „początek”) jest pochodzenia żydowskiego i przypomina Prz 8, 12, gdzie „mądrość” nazwana jest początkiem. Poświadcza to także *Dialog Jazona z Papiskosem* Arystona z Pelli, w którym pierwszy wiersz Rdz cytowany jest jako *In Filio Deus fecit coelum et terram*; por. także TERTULLIAN *Przeciw Prakseaszowi* 5 i HILARY, *Tractatus super psalmos* 2, 2 (*Beresit verbum hebraicum est. Id tres significationes habet, id est in principio, in capite et in filio*). Syn jako „początek” (*arche*) – por. także JUSTYN, *Dialog* 61, 1. Szerzej na ten temat P. NAUTIN, *Gènesis 1, 1-2 de Justin a Origène*. Cytat hebrajski analizował także P. SMITH, *Hebrew Christian Midrash in Irenaeus*. Z uwagami Smitha nie zgadza się A. ORBE, *Hacia la primera teología* 132-136. IRENEUSZ na pewno nie posługiwał się hebrajskim tekstem, którego nie znał, ale zbiorem testimoniów w tłumaczeniu greckim, zapewne fragment hebrajski niedokładnie przytoczony był już w testimoniach, niewykluczone również, że Ireneusz wykorzystał zapewne haggadyczne elementy żydowskiej lub judeochrześcijańskiej tradycji, por. A. BENOIT, *Saint Irénée* 82-89, 91-101. Zdaniem ORBEGO, IRENEUSZ mówi o Synu, że nie istnieje *ab aeterno*, ORBE, *Introducción* 50-54.

²⁶⁵ Ps 109(110) 3 i 71(72) 17. Nie jest to więc cytat z Jeremiasza, ale kombinacja wersetów z psalmów.

²⁶⁶ Nie jest to cytat Jeremiasza. Trudno także znaleźć jego pochodzenie. Por. *Ewangelia Tomasz*, log 19 (Rzekł Jezus: Błogosławiony ten, który istniał, zanim się stał) i *Ewangelia Filipa*, 57 („Rzekł Pan: Błogosławiony, kto istnieje zanim powstał”) tł. w PSP 20 (1979) 211 i 252. Laktancjusz również cytuje podobne wyrażenie (*beatus qui erat antequam nasceretur, Institutionum div. IV, 8, 1*) podając je również jako wypowiedź Jeremiasza. R. HARRIS, *Testimonia I*, 73 (Cambridge 1916) sądzi, że cytat wywodzi się z Ps 71(72), 17 (*beatus qui erat antequam nasceretur sol*), za tą opinią idzie SMITH.

²⁶⁷ J 1, 1-3.

44

Mojżesz mówi także, że Syn Boży rozmawiał z Abrahamem: *I ukazał mu się Bóg przy dębie Mambre, w południe, a podnosząc oczy zobaczył: oto trzech mężowie stali przed nim. Oddał im pokłon i rzekł: Panie, jeśli rzeczywiście znalazłem łaskę przed tobą*²⁶⁸ i w tym co następuje potem, mówi z Panem, a Pan rozmawia z nim. Dwaj zatem z trzech to byli aniołowie, jeden zaś z nich to Syn Boży i z nim rozmawiał Abraham wstawiając się za Sodomitami, żeby nie zginęli, gdyby tam się znalazło przynajmniej dziesięciu sprawiedliwych. A gdy ci rozmawiali, dwaj aniołowie zstąpili do Sodomy i tych przyjął Lot. Dalej mówi Pismo: *I Pan spuścił na Sodomę i Gomorę deszcz siarki i ognia z nieba*²⁶⁹. I to Syn właśnie rozmawiał z Abrahamem, bo to Pan jest tym, który otrzymał władzę ukarania Sodomitów od Pana z nieba, to znaczy od Ojca, który panuje nad wszystkim²⁷⁰. Więc i Abraham był prorokiem, widział to, co miało nastąpić, to jest Syna Bożego w człowieczym kształcie, że będzie rozmawiał z ludźmi, że będzie z nimi jadł posiłek, że w końcu sprowadzi sąd od Ojca, który panuje nad wszystkim²⁷¹.

45

I Jakub udając się do Mezopotamii widział go we śnie, jak stał na drabinie, to jest na drzewie²⁷². Drabina ta była umocowana od ziemi aż do nieba. Po nim wierzący w niebo (to jest: w Syna Bożego) wchodzą do

²⁶⁸ Rdz 18, 1-3.

²⁶⁹ Rdz 19, 24.

²⁷⁰ Podobnie JUSTYN, Dialog 56, 23; 127, 5; 129, 1 (Syn Boży rozmawia z ludźmi). Według ROUSSEAU 299 IRENEUSZ używa określenia *kyrios* („pan”) dla Syna jak i dla Ojca; podobnie w AH III, 6, 1, gdzie *kyrios* i *theos* używa podobnie. Pan, czyli Syn Boży jest sędzią nad Sodomitami; podobnie JUSTYN, Dialog 60, 5, co może oznaczać, że stwierdzenia IRENEUSZA sięgają wspólnej tradycji egzegetycznej.

²⁷¹ Abraham jako prorok por. AH IV, 5, 5, za ROUSSEAU: Duch prorocki Abrahama polegał na tym, że w świetle udzielonym mu przez Boga Abraham widział znaczenie zapowiadające przyszłość w słowach, gestach i wydarzeniach. Gdy Syn Boży spotykał się z nim, to znaczy, że Abraham widział, że kiedyś jako człowiek Syn Boży spotka się z ludzkością. Podobne znaczenie prorockie dostrzegł Abraham w ofierze Izaaka por. AH IV, 20, 5n.

²⁷² Por. Rdz 28, 10-15.

nieba. Jego bowiem męka jest naszym wstąpieniem²⁷³. Wszystkie tego rodzaju widzenia wskazują na Syna Bożego, który rozmawia z ludźmi i z nimi przebywa. Nie jest to bowiem Ojciec, który nie jest widziany przez świat²⁷⁴, jest przecież stwórcą wszystkiego, i który powiedział: *Niebo jest moim tronem i ziemia podnóżkiem nóg moich, jaki mi dom zbudujecie, albo jakie jest miejsce mojego spoczynku*²⁷⁵. Nie ten, który ogarnia ziemię dłonią i ręką niebo²⁷⁶, lecz ten, co staje na małym miejscu rozmawiał z Abrahamem. A więc jest to Słowo Boże (Logos), który zawsze jest z ludzkością i który zapowiada to, co ma nastąpić, pouczając ludzi o sprawach Bożych²⁷⁷.

46

To on właśnie rozmawiał z krzewu cierniowego i rzekł do Mojżesza: *Przyjrzałem się utrapieniom mojego ludu w Egipcie i zstąpiłem, aby ich wyzwolić*²⁷⁸. To on jest tym, który wstępował i zstępował dla zbawienia tych, którzy byli uciskani wyprowadzając nas z niewoli Egipcjan, to jest ze wszelkiego bałwochwalstwa i bezbożności i wydobywając nas z Morza Czerwonego, to jest wyzwalając nas od śmiertelności nawałnicy pogan i od gorzkiej fali (ich) złorzeczenia²⁷⁹. W tych uprzednich zdarzeniach rozważane były te, które nas dotyczą. Słowo Boże wówczas przenośnie ukazywało to, co ma nastąpić, teraz zaś prawdziwie nas wyzwoliło od twardej niewoli pogan. Na pustyni wyprowadził szeroki strumień wody ze skały – a skałą był on sam²⁸⁰ – dołączył dwanaście źródeł²⁸¹, to jest

²⁷³ Drabina Jakubowa jest obrazem krzyża, por. PSEUDO-HIPOLIT, *Homilia paschalna* 51 („Ono – to jest drzewo krzyża – jest dla mnie wąską ścieżką, ono jest ciernistą drogą, jest drabiną Jakubową i drogą aniołów, na szczycie której naprawdę wsparł się Pan”, tł. St. KALINKOWSKI, *Pisma paschalne*, Kraków 1993, 68). Zdaniem DANÉLOU topos drabiny Jakubowej jako krzyża należy do testimoniów (*Théologie* 300; *Message* 157).

²⁷⁴ Por. J 1, 18.

²⁷⁵ Iz 66, 1; Dz 7, 49.

²⁷⁶ Por. Iz 40, 12.

²⁷⁷ „Wszystkie tego rodzaju... o sprawach Bożych” w greckiej retranslacji ROUSSEAU 300. W tłumaczeniu polskim idę za nim. Teofanie w Starym Testamencie są objawieniem Syna Bożego. Zdaniem IRENEUSZA wszystkie są zorientowane na wcielenie. Syn Boży dlatego się objawia w Starym Testamencie, gdyż tylko Syn przyjął człowieństwo. Logos Boży, który stale był blisko ludzi, ukazał się w końcu jako człowiek.

²⁷⁸ Wj 3, 7-8. Por. AH IV, 7, 4; 12, 4.

²⁷⁹ W retranslacji greckiej od początku rozdziału, ROUSSEAU 301.

²⁸⁰ Por. Wj 17, 6 i 1 Kor 10, 4.

naukę dwunastu apostołów. Wyniszczył niewiernych na pustyni, ale wierzących w niego i zachowujących się wobec nieprawości jak dzieci²⁸², wprowadził do dziedzictwa ojców. A dziedzictwo to rozdzielił nie Mojżesz lecz Jezus²⁸³. On też uwolnił nas od Amalekity rozciągając swoje ręce²⁸⁴ i wprowadził do królestwa Ojca.

[OJCIEC, SYN I DUCH ŚWIĘTY: 47]

47

A więc Panem jest Ojciec i Panem jest Syn, Bogiem jest Ojciec, Bogiem jest Syn, bo zrodzony z Boga jest Bogiem²⁸⁵. I tak według substancji, swej mocy i istoty²⁸⁶ ukazuje się jeden Bóg, zaś wedle porządku naszego zbawienia²⁸⁷ to Syn i to Ojciec. Ojciec wszechrzeczy jest niewidzialny i niedostępny, trzeba aby przez Syna mieli dostęp do Ojca ci, którzy zamierzają się zbliżyć do Ojca²⁸⁸.

Jeszcze jaśniej o Ojcu i Synu mówi Dawid: *tron twój Boże na wieki wieków. Umiłowałeś sprawiedliwość, a zniecierliłeś nieprawość, dlatego cię namaścił Bóg olejkami radości bardziej niż tych, którzy do ciebie należą*²⁸⁹. Tak więc Syn, który jest przeciw Bogiem, otrzymał od Ojca, to jest od Boga, tron wiecznego panowania i olejek namaszczenia, bardziej

²⁸¹ Por. Wj 15, 22.; Lb 33, 9.

²⁸² Por. Lb 14, 31 i 1 Kor 14, 20.

²⁸³ Por. AH IV, 30, 4.

²⁸⁴ Por. Wj 17, 10-13, podobnie JUSTYN, *Dialog* 92, 2; 93, 1, a także IRENEUSZ AH IV, 24, 1; 33, 1. Wzniesione ręce Mojżesza w czasie walk z Amalekitami wskazywały na krzyż Chrystusa.

²⁸⁵ Od tego miejsca do końca rozdziału w retranslacji greckiej ROUSSEAU (302n) W rozumieniu tekstu idę za jego komentarzem.

²⁸⁶ W retranslacji greckiej pojawiają się kolejno takie terminy jak *hypostasis*, *dynamis*, *ousia*. *Hypostasis* pojawia się także w AH V, 2, 3; 5, 1; 12, 3; 13, 3. Nie można jednak rozumieć tego terminu według treści z IV wieku, czyli według technicznego określenia teologicznego.

²⁸⁷ Greckie *oikonomia*.

²⁸⁸ Dostęp do Ojca przez Syna: Ojciec i Syn według *ousia* są jednym Bogiem, ale według *oikonomia* tylko Syn staje się widzialny i to on stwarza dla ludzi dostęp do Ojca. Rozróżnienie między Ojcem i Synem odnosi się do *oikonomia*; por. AH III, 11, 5; a także JUSTYN, *Dialog* 61, 14; 63, 4.

²⁸⁹ Ps 44(45) 7-8, Hbr 1, 8.

niż ci, co do niego należą. Olejkiem namaszczenia jest Duch²⁹⁰, którym został namaszczony, a ci, którzy do niego należą, to prorocy, sprawiedliwi, apostołowie i wszyscy, którzy otrzymują udział w jego królestwie, to jest jego uczniowie.

[BIBLIJNE ZPOWIEDZI WYWYŻSZENIA SYNA BOŻEGO: 48-52]

48

I znów mówi Dawid: *Rzekł Pan do Pana mego, siądź po prawicy mojej aż położę nieprzyjaciół twoich jako podnózek nóg twoich. Berło mocy wypuści pan z Syjonu, panuj wśród nieprzyjaciół twoich. Przy tobie panowanie²⁹¹ w dzień mocy twojej w blaskach świętości, z żywota przed jutrzenką zrodziłem cię. Przysiągł Pan i nie będzie żałował: Ty jesteś kapłanem na wieki według obrządku Melchizedecha, a Pan po prawicy twojej poraził w dzień gniewu swego królów. Będzie sądził wśród narodów, zbierze zrzucone i złamie głowy wielu na ziemi, ze strumienia na drodze pić będzie, dlatego wywyższy głowę²⁹².*

Przez tę wypowiedź ogłosił jego wcześniejszą egzystencję²⁹³, jego panowanie nad ludami, sąd nad ludźmi i królami²⁹⁴, którzy teraz go

²⁹⁰ Ojciec namaścił Syna Duchem, por. CZĘSZ 59-65; Tu IRENEUSZ nie wspomina wprost że chodzi o namaszczenie Syna w jego człowieczeństwie, wraca jednak do tego niżej w rozdziale 53. (por. także AH III, 19, 3).

²⁹¹ Tłumacząc według propozycji ROUSSEAU (304n). FROIDEVAUX i BROX *arche* tłumaczą jako „początek”, ROUSSEAU jako „władza” (FROIDEVAUX: „Avec toi au commandement”, BROX: „Mit dir am Anfang”; ROUSSEAU: „Avec toi le commandement”).

²⁹² Ps 109(110), 1-7. IRENEUSZ zwraca uwagę przede wszystkim na bóstwo Chrystusa (por. niżej rozdział 85), ale także na wniebowstąpienie i zwiąźstwo Chrystusa. Wyrażenie z psalmu „zasiada po prawicy Ojca” weszło do nauczania Kościoła w Symbolu wiary, a także jako jedno z najstarszych testimoniów, od Nowego Testamentu począwszy. Prócz znaczeń, które ukazuje IRENEUSZ cytat ten wyrażał mesjańską godność Chrystusa, jego władzę sędziowską, zmartwychwstanie i eschatologiczny wymiar panowania Chrystusa. Motyw ten, znany w pierwotnej katechezie, wykorzystywali także gnostycy (*Excerpta ex Theodoto* 38, 3; 62, 1-2; Bazylides według HIPOLITA, *Refutatio* VII, 23, 7). Szerzej na temat znaczenia teologicznego tego wyrażenia i fragmentu psalmu por. J. DANIELOU, *La session a la droite du Père*, w: *Études* 42-49.

²⁹³ W rekonstrukcji greckiej ROUSSEAU chodzi o *prouparcho*, co oddaje po łacinie *praeesistere* i co przetłumaczył jako „existe avant toutes choses”, odmiennie FROIDEVAUX: „il est venu a l'existence le premier”, podobnie BROX: „den von Anfang her Seienden kundgetan”.

²⁹⁴ Chrystus jako sędzia por. HOUSSIAU 34. W rozdziale 85 IRENEUSZ podaje, że Chrystus zatryumfuje nad buntowniczymi aniołami.

nienawidzą i prześladują jego imię. Ci są bowiem jego przeciwnikami. Mówił także, że jest wiecznym kapłanem Boga, objawił jego nieśmiertelność. I dlatego rzekł: *ze strumienia będzie pił na drodze, dlatego wywyższy głowę*, przez co wskazał na jego człowieczeństwo oraz na wywyższenie w chwale po upokorzeniu i hańbie²⁹⁵.

49.

Z kolei prorok Izajasz mówi: *Tak mówi Pan Bóg, Pomazańcowi memu, Panu, którego prawicę ująłem, aby jemu poddać w posłuszeństwie narody*²⁹⁶. Oto w jaki sposób Chrystus (Pomazaniec) nazwany jest Synem Bożym i królem narodów, to jest wszystkich ludzi²⁹⁷. To, że Syn Boży nazwany jest także królem wszystkich, wynika z tego, co mówi Dawid: *Pan rzekł do mnie, Synem moim jesteś, ja ciebie dziś zrodziłem. Żądaj ode mnie i dam ci narody w twoje dziedzictwo i w posiadłości krańce ziemi*²⁹⁸. Powiedziano to nie o Dawidzie, nie panował przecież nad narodami ani nad krańcami ziemi, tylko nad Żydami²⁹⁹. Tak więc jasne jest, że obietnica ta dotyczy Pomazańca, to jest, że on panuje nad krańcami ziemi, jest obietnicą Syna Bożego, którego sam Dawid uznaje za swego pana, gdy stwierdza: *rzekł Pan do Pana mego, siądź po prawicy mojej*³⁰⁰ i to co następuje dalej, jak to wyżej powiedzieliśmy. Mówi więc, że Ojciec rozmawia z Synem³⁰¹. Podobnie przed chwilą ukazaliśmy u Izajasza, że powiedział: *tak mówi Pan Bóg, Pomazańcowi, Panu, którego*

²⁹⁵ Ostatnie zdanie według retranslacji greckiej ROUSSEAU 306. Interpretacja cytatu tego psalmu u JUSTYNA, *Dialog* 33, 3 wskazuje, że psalm był rozumiany jako zapowiedź człowieczeństwa Chrystus, jego poniżenia w śmierci jak i wywyższenia w zmartwychwstaniu.

²⁹⁶ Iz 45, 1.

²⁹⁷ Rekonstrukcja grecka. ROUSSEAU 306, podobnie jak FROIDEVAUX i SMITH, wychodzi z założenia, że tekst Iz 45, 1 (w LXX) został zmieniony pod wpływem Ps 109(110), 1. Podobnie łączył te dwa teksty List PSEUDO-BARNABY 12, 10-11. IRENEUSZ zresztą natychmiast przypomina tekst tego psalmu, który już wcześniej przytoczył.

²⁹⁸ Ps 2, 7-8.

²⁹⁹ Ps 2, 7-8 cytuje także JUSTYN, *Apologia* I, 40, 11-19; Werset 7 pojawił się w Dz 13, 33 jako zapowiedź zmartwychwstania. Według JUSTYNA, *Dialog* 88, 8, psalm zapowiada w ten sposób chrzest Chrystusa. Werset 8 psalmu IRENEUSZ cytuje w AH IV, 21, 3 jako zapowiedź powszechności Kościoła.

³⁰⁰ Ps 109(110), 1.

³⁰¹ Rozmowa Ojca z Synem jest zwykle motywem wskazującym na preegzystencję Syna.

*prawicę ująłem, aby jemu poddać w posłuszeństwie narody*³⁰². Ta sama obietnica u obydwu proroków mówi, że będzie on królem. Podobnie tego samego dotyczy wypowiedź Boża, to jest – co właśnie mówię – Chrystusa, Syna Bożego. A Dawid mówi: *Pan rzekł do mnie*. Trzeba tu stwierdzić, że ani Dawid, ani żaden inny z proroków nie mówi tu o sobie, bo nie człowiek wypowiada prorocтва, lecz Duch Boży³⁰³, dostosowując je dla danej osoby³⁰⁴, wypowiedział się w prorocत्वach, a poczynił te wypowiedzi raz w imię Chrystusa, innym razem w imię Ojca³⁰⁵.

50

Tak więc to Chrystus mówi stosownie przez Dawida, że Ojciec sam z nim rozmawia i odpowiednio sam także mówi o sobie przez proroków. Między innymi u Izajasza mówi w sposób następujący: *A teraz tak mówi Pan, który mnie utworzył na służbę swego od żywota, abym nawrócił Jakuba, a Izraela zebrał wokół niego i będę wstawiony przed Panem, a Bóg mój będzie dla mnie mocą. I rzekł: wielką rzeczą będzie dla ciebie, że jesteś nazwany moim sługą, abyś ustanawiał pokolenia Jakuba i odwrócił rozproszenie Izraela, ustanowiłem cię na światło narodów, żebyś był ku (ich) zbawieniu aż po kraniec ziemi*³⁰⁶.

51

Z tego (tekstu) wynika przede wszystkim, że Syn Boży istniał wcześniej, a to dlatego, że Ojciec rozmawiał z nim, zanim się narodził³⁰⁷, a więc dalej, że objawił się ludziom, następnie, że urodził się wśród ludzi, gdyż trzeba, aby zaistniał jako człowiek, że ten sam Bóg utworzył go z łona, to jest, że zrodził się z Ducha Bożego, że jest Panem wszystkich ludzi i zbawicielem wierzących w niego, tak Żydów jak

³⁰² Iz 45, 1.

³⁰³ Ważne stwierdzenie dla zrozumienia czym były prorocтва według IRENEUSZA.

³⁰⁴ Według greckiej retranslacji ROUSSEAU pojawia się tu pojęcie *syschematizo*, „dostosować coś do czegoś”, „kształtować” „przekształcać”.

³⁰⁵ U JUSTYNA *Apologia* I, 36, 2; 37, 1; 38, 1 w prorocत्वach wypowiada się Logos Boży.

³⁰⁶ Iz 59, 5-6.

³⁰⁷ Por. wyżej uwagi do rozdziału 49; także rozdział 30. JUSTYN, *Dialog* 62, 4.

i innych. Lud żydowski bowiem nazywany jest Izraelem według hebrajskiego języka od Jakuba, ojca jego, który jako pierwszy został nazwany Izraelem³⁰⁸, ludami nazywa się zaś wszystkich ludzi. Siebie samego nazywa Syn sługą Ojca³⁰⁹, z powodu podległości wobec Ojca, każdy bowiem syn jest sługą swego ojca, także wśród ludzi.

52

To, że Syn Boży istniejąc przed wszelkim światem³¹⁰ jest Chrystusem przy Ojcu, a jednocześnie jest obecny wśród ludzi³¹¹ i jest królem wszystkich³¹² – wszystko bowiem poddał mu Ojciec – oraz że jest zbawcą wierzących w niego, to właśnie ukazują tego rodzaju wypowiedzi Pisma. Nie jest możliwe przytoczyć każdą wypowiedź Pisma. Z tego, co podaliśmy zrozumiesz resztę, bo w podobny sposób mówiło (Pismo) o tych sprawach, jeśli tylko wierzysz Chrystusowi i prosisz Boga o mądrość i zrozumienie³¹³, aby pojąć to, co powiedzieli prorocy.

[BIBLIJNE ZAPOWIEDZI ZRODZENIA Z DZIEWICY I OBJAWIENIA SIĘ W CZŁOWIECZEŃSTWIE: 53-60]

53

To, że ten Chrystus, który był u Ojca, istniejąc jako Słowo Ojca miał przyjąć ciało i stać się człowiekiem, poddać się rodzeniu i urodzić się z Dziewicy i przebywać wśród ludzi³¹⁴, podczas gdy Ojciec wszechmoc-

³⁰⁸ Por. Rdz 32, 28.

³⁰⁹ A więc nawiązanie do Iz 49, 6 (*pais theou*). IRENEUSZ stosuje to wyrażenie do Syna w preegzystencji; mimo śladu subordynacjanizmu, Syn jest współwieczny Ojcu. Por. HOUSSIAU 35, ORBE, *La uncion del Verbo* 491.

³¹⁰ W retranslacji ROUSSEAU: *prouparchon pases ktiseos*. IRENEUSZ od rozdziału 43 stale nawraca do preegzystencji Syna, por. rozdziały 47, 49, 51.

³¹¹ Por. AH III, 18, 1 („Słowo, Logos od początku obecny przy Bogu, jemu równy i przez niego wszystko się stało, jest jednocześnie stale obecny z rodzajem ludzkim”).

³¹² Chrystus jako król, por. HOUSSIAU 32.

³¹³ Rozumienie Pisma świętego zależy od wiary w Chrystusa i modlitwy.

³¹⁴ Por. Ba 3, 38.

ny oddziaływał na jego wcielenie³¹⁵, o tym Izajasz mówi w ten sposób: *Dlatego sam Pan da wam znak, oto dziewica poczne i porodzi syna i nazwiecie go imieniem Emanuel, masło i miód będzie jadł, zanim rozpozna lub wybierze zło, wybierze dobro, aby móc wybierać dobro*³¹⁶. Tu prorok wskazał, że ma się narodzić z dziewicy, a że będzie prawdziwym człowiekiem ukazał przez to, że będzie jadł i że będzie dzieckiem i nadane mu będzie imię jak to jest w zwyczaju wobec kogoś, kto się urodził. Imię dla niego jest podwójne, w języku hebrajskim Mesjasz oznacza Chrystus i (po ormiańsku)³¹⁷ Jezus, to znaczy zbawca. Obydwa imiona są imionami wskazującymi na skutki pewnego działania³¹⁸. Chrystusem nazwany jest, ponieważ przez niego Ojciec namaścił i urządził wszystko³¹⁹, a także dlatego, że z racji jego człowieczego przyjścia, sam namaszczony został Duchem Boga i Ojca, co zresztą mówi o sobie przez Izajasza: *Duch Pana nade mną, dlatego mnie namaścił, abym głosił ewangelię ubogim*³²⁰. Zaś nazwany został zbawcą dlatego, że stał się przyczyną zbawienia dla tych, którzy w swoim czasie zostali uwolnieni od wszelkiego rodzaju chorób i od śmierci. Dla tych zaś, którzy w niego uwierzyli stał się sprawcą przyszłego, wiecznego zbawienia.

54

A więc dlatego jest zbawcą. *Emanuel* zaś zostało wyjaśnione jako *Bóg z nami*, albo jako pełna życzenia wypowiedź wyrażona przez proroka:

³¹⁵ ROUSSEAU poleca porównać z AH V, 1, 3 („Ebionici... nie chcą zrozumieć, że Duch Święty zstąpił na Maryję i że moc Najwyższego osłoniła ją swym cieniem i dlatego ten, który się z niej narodził jest święty i jest Synem Najwyższego, Ojciec wszechmocny zaś oddziaływał na wcielenie swego Syna i ukazywał w ten sposób nowe narodzenie”).

³¹⁶ Iz 7, 14-16 według LXX. Por. AH III, 21, 4. Podobnie JUSTYN, *Dialog* 71, 3.

³¹⁷ Wydawca poleca skreślić to wyrażenie. Ale być może w oryginale greckim było odpowiednio „po grecku”.

³¹⁸ Por. JUSTYN, *Apologia* II, 6, 2. (w tłumaczeniu A. LISIECKIEGO, POK 4, 84, jest to 5, 2).

³¹⁹ Za HOUSSIAU należy przyjąć, że w tej wypowiedzi nie chodzi o namaszczenie związane z człowieczeństwem Chrystusa, ani z namaszczeniem przez Ducha Świętego, ale o namaszczenie w znaczeniu ogólnym, podobnie jak namaszczał się atleta, jak malowano dom, namaszczano dzieło sztuki, aby nadać mu blask, na znak wykończenia i doskonałości. Podobnie czytamy u JUSTYNA, że „przez niego Ojciec namaścił i ozdobił wszystko”, *Apologia* II, 6, 1 (w tł. LISIECKIEGO 5, 1). W dalszej wypowiedzi IRENEUSZ przechodzi do religijnego znaczenia namaszczenia, przez Ducha Bożego i przez Ojca, gdy Syn Boży stał się człowiekiem; por. wyżej rozdział 47.

³²⁰ Iz 61, 1. Podobnie *List* PSEUDO-BARNABY 14, 9.

niech Bóg będzie z nami. Odpowiednie do tego jest także wyjaśnienie głoszenia ewangelii. Mówi bowiem, *oto dziewica pocznie i porodzi syna*, a ten istniejąc jako Bóg, będzie z *nami*. Przez co zdumiewa się jednocześnie nad tymi sprawami i wskazuje na przyszłe, że Bóg będzie z nami. W innym miejscu mówi także o jego narodzeniu ten sam prorok: *Zanim ta, która ma rodzić urodzi i zanim nadejdą bóle porodu, wyjdzie (na świat) chłopiec*³²¹. Oznaczył przez to jego niezwykle³²² zrodzenie przez dziewicę. I znów ten sam prorok mówi: *Syn się nam urodził i chłopiec został nam dany, a imię jego zostało nazwane „przedziwny doradca”, „Bóg mocy”*³²³.

55

Mówi, że jest on „przedziwnym doradcą” Ojca, przez co objawia, że to z nim Ojciec wszystko wykonuje, jak to zapisano w pierwszej księdze Mojżesza, którą nazywa się Księgą Rodzaju: *I rzekł Bóg: uczynimy człowieka na obraz nasz i podobieństwo*³²⁴, a z tego jawnie wynika, że to Ojciec zwraca się do Syna³²⁵, który jest „przedziwnym doradcą” Ojca. Stał się także naszym doradcą, a dając nam radę nie zmusza chociaż jest Bogiem. Nazwał go jednocześnie „Bogiem mocnym”. Dając radę poucza nas jak usunąć niewiedzę i przyjąć poznanie, odwrócić się od błędu i dojść do prawdy, odrzucić zepsucie, a pozyskać niezniszczalność³²⁶.

³²¹ Iz 66, 7 (tym razem nie według LXX). IRENEUSZ cytuje teksty Starego Testamentu najczęściej według LXX, zna jednak inne brzmienie cytatów, bliższe wersji masoretów; problem ten na przykładzie Iz 66, 7 przedstawił syntetycznie FROIDEVAUX 116n; JUSTYN cytuje Iz 66, 7 w *Dialogu* 85, 8. 9 i interpretuje ten werset jako zapowiedź objawienia się Jezusa w Jerozolimie oraz jako zapowiedź zmartwychwstania.

³²² Warto porównać z AH III, 21, 6: „A skoro niezwykle dla ludzi zbawienie miało zaistnieć, tak z pomocą Boga niezwykle miało się stać zrodzenie przez dziewicę, co jest przez Boga danym znakiem, a do czego nie przyczynił się żaden człowiek”.

³²³ Iz 9, 5.

³²⁴ Rdz 1, 26.

³²⁵ Por. wyżej rozdział 43.

³²⁶ „Niezniszczalność” por. rozdziały 7, 31, 40, 72.

56

Izajasz mówi znów: *I będą życzyć sobie, żeby być ogniem spaleni*³²⁷, *gdyż chłopiec się nam narodził i syn został nam dany, panowanie na jego ramieniu, a nazwą go imieniem anioła wielkiej rady. Gdyż to ja wprowadzę pokój wśród książąt i ponownie pokój i zdrowie dla niego. Wielkie jest jego panowanie, a dla pokoju jego nie ma kresu, aby tron Dawida i jego królestwo osiągnąć i utrzymać w sprawiedliwości i w prawie teraz i na wieczny czas*³²⁸. Przez te słowa Syn Boży wskazany jest jednocześnie jako zrodzony i jako wieczny król. A wyrażenie: *będą życzyć sobie, żeby być ogniem spaleni* dotyczy tych, którzy mu nie wierzą i uczynili wobec niego wszystko to, co uczynili, jak mówi o tym, że będą mówili na sądzie: byłoby lepiej, gdybyśmy się spalili w ogniu zanim się Syn Boży narodził, niż nie uwierzyć mu, gdy się narodził. Dla tych, którzy umarli przed ukazaniem się Chrystusa jest nadzieja, że jako zmartwychwstali dostąpią zbawienia na sądzie, jak i ci wszyscy, którzy bali się Boga i w sprawiedliwości zasnęli, a przyjęli Ducha Bożego na siebie jak patriarchowie, prorocy i sprawiedliwi. Dla tych, którzy po ukazaniu się Chrystusa nie uwierzyli mu, kara na sądzie jest nieodpuszczalna. Zaś wyrażenie *panowanie na jego ramieniu* alegorycznie mówi o krzyżu, na którym miał mieć grzbiet przybity gwoździem³²⁹. Ten sam bowiem krzyż był i jest dla niego hańbą, a dla nas z jego powodu jest, jak mówi prorok, jego panowaniem, czyli jest znakiem jego królestwa. Mówi, że jest *aniołem wielkiej rady*³³⁰ Ojca, gdyż o nim nam opowiedział.

57

To, że Syn Boży miał się narodzić i jak się miał narodzić, że objawił się, oraz, że jest Chrystusem³³¹, wynika z tego, co powiedziano i co wcześniej zapowiedzieli prorocy. Następnie zostało przepowiedziane, w jakim kraju ma się narodzić, wśród jakich ludzi, a to w następujących

³²⁷ Według LXX.

³²⁸ Iz 9, 4-6.

³²⁹ Podobnie JUSTYN, *Apologia* I, 35, 2 łączy to wyrażenie z krzyżem. Na temat tego testimonium por. DANÉLOU, *Théologie* 296.

³³⁰ Iz 9, 6 (według LXX).

³³¹ Objawił się, że jest Chrystusem, czyli Mesjaszem, jako namaszczony Duchem Świętym podczas chrztu; por. wyżej rozdział 53.

słowach: *Nie będzie odjęty władca od Judy ani wódz z biodr jego aż przyjdzie ten, dla którego to odłożono i on będzie oczekiwaniem pogan, obmyje w winie swoją szatę i we krwi winogron swój płaszcz*³³². Juda jest przodkiem Żydów, synem Jakuba, od którego otrzymali imię. I nie brakowało wśród nich ani władcy ani wodza aż do przyjścia Chrystusa. Od jego przybycia zaś siła strzał jego łuku została usunięta, mienie Żydów dostało się pod zwierzchnictwo Rzymian i odtąd już nie mieli własnego władcy czy króla, gdyż przybył ten, dla którego odłożono królestwo w niebie. On też obmył w winie swoją szatę i we krwi winogron swój płaszcz. Jego szatą i jego płaszczem są ci, którzy w niego uwierzyli, których też obmył³³³, wybawiając nas swoją krwią. Krew jego nazwana jest krwią winogron, gdyż jak krwi winogron nie wytwarza żaden człowiek, ale stwarza ją Bóg, tak że rozwesela pijących³³⁴, tak i jego wcielenia i krwi nie sprawił człowiek, ale uczynił to Bóg³³⁵. Sam Pan dał dziewiczy znak, to znaczy znak tego, który z dziewicy jest Emanuelem³³⁶, który także rozwesela tych, którzy go piją, to znaczy, tych, którzy przyjmują jego ducha, wieczną radość. Dlatego też jest oczekiwaniem pogan, tych, którzy mają w nim nadzieję. A oczekujemy, że to on przywróci królestwo.

58

I znów mówi Mojżesz: *Wzejdzie gwiazda z Jakuba i powstanie wódz z Izraela*³³⁷. Bardzo wyraźnie ukazuje, że według porządku zbawienia jego cielesne narodzenie³³⁸ nastąpi wśród Żydów i ten, który się urodzi, będzie z pokolenia Jakuba i z pokolenia żydowskiego, a zstąpi z nieba

³³² Rdz 49, 10-11. Ten sam tekst analizuje IRENEUSZ w AH IV, 10, 2. Wcześniej JUSTYN, *Apologia* I, 32, 3; *Dialog* 120, 3-4. FROIDEVAUX sądzi (120, p. 2), że IRENEUSZ przeprowadza swoją egzegezę pod wpływem JUSTYNA.

³³³ Obmycie nawiązuje tu wyraźnie do chrztu; podobnie ten cytat biblijny stosuje do chrztu JUSTYN, *Dialog*, 54, 1. Zdaniem Y. DE ANDIA (217) IRENEUSZ jest tu zależny od JUSTYNA.

³³⁴ Por. Ps 103(104), 15.

³³⁵ Por. JUSTYN, *Dialog* 54, 2.

³³⁶ Por. Iz 7, 14.

³³⁷ Lb 24, 17 (według LXX). Tekst Septuaginty ma zamiast „wódz” słowo „człowiek”, ale w AH III, 9, 2 inaczej; JUSTYN, *Dialog* 106, 4 podobnie jak tu IRENEUSZ.

³³⁸ Greckie: *he kata sarka oikonomia autou* za ROUSSEAU należy porównać z AH III, 17, 4; V, 18, 2.

przyjmując porządek zbawienia: gwiazda bowiem ukazuje się na niebie. Wskazuje także na wodza i króla³³⁹: bo to on jest królem wszystkich zbawionych. Gwiazda ukaże się, gdy on się urodzi, tym, którzy mieszkają na wschodzie, magom³⁴⁰. Przez nią dowiedzieli się o narodzonym Chrystusie i przybyli do Judei prowadzeni przez gwiazdę, aż gwiazda doszła do Betlejem, gdzie się narodził Chrystus, weszła do domu, gdzie złożony był chłopiec, owinięty w pieluszki, stanęła nad jego głową³⁴¹ ukazując magom Syna Bożego, Chrystusa³⁴².

59

Ale ten sam Izajasz mówi dalej: *I wyjdzie różdżka z korzenia Jessego i kwiat z korzenia wyrośnie. I spocznie na nim Duch Boży, duch mądrości i rozumu, duch rady i mocy, duch wiedzy i pobożności, wypełni go duch bojaźni Bożej. Nie według wyglądu będzie sądził, ani nie według mowy będzie potępiał, lecz będzie wyrokował sąd na rzecz biednego i zlituje się nad pokornymi ziemi. I uderzy ziemię słowem ust swoich i uśmierci bezbożnego tchnieniem warg. I będzie przepasany w biodrach sprawiedliwością, a prawdą przepasane będą jego boki. I będzie paść się wilk z jagnięciem, a pantera z koźlęciem, cielę i lew będą się paść razem i mały chłopiec będzie je poganiał, cielę i niedźwiedź razem się paść będą i razem ich młode będą, lew i wół jeść będą plewy mały chłopiec włoży swą rękę do kryjówki żmii i do gniazda młodych żmij, a one nie uczynią mu krzywdy. I w owym dniu pojawi się korzeń Jessego, podniesie się, aby sądzić ludy, w nim narody będą pokładać nadzieję a jego powstanie będzie wspaniałe*³⁴³. Przez te słowa prorok oznacza, że zrodzi się z tej, która ród swój wywodzi od Dawida i od Abrahama. Jesse był potomkiem Abrahama i ojcem Dawida, jego zaś potomkiem była dziewczica, która poczęła Chrystusa, a więc „różdżka”. Dlatego i Mojżesz ukazał potęgę faraonowi

³³⁹ Por. Mt 2, 2.

³⁴⁰ DANIÉLOU w IRENEUSZOWEJ egzegezie tego *testimonium* dopatruje się wpływów najstarszej tradycji sięgającej teologii judeo-chrześcijańskiej, związanej z wpływami qumrańskimi; por. DANIÉLOU, *Théologie* 237-247; *Les symboles chrétiens primitifs*, Paris 1961 (r. 7: „Gwiazda Jakuba”).

³⁴¹ Por. Mt 2, 1-12.

³⁴² Według *Protoeawangelii Jakuba* (21, 3) gwiazda weszła do groty narodzenia i stanęła nad głową dziecka, por. *Apokryfy Nowego Testamentu*, pod red. M. STAROWIEYSKIEGO, Lublin 1980, tom 1, 203.

³⁴³ Iz 11, 1-10. Rekonstrukcja pełnego cytatu według ROUSSEAU 316-318.

przy pomocy różdżki-laski, a poza tym wśród ludzi różdżka-berło jest znakiem panowania³⁴⁴. Przez kwiat wskazywał na jego ciało, ponieważ przez Ducha został wyprowadzony, jak już wyżej powiedzieliśmy.

60

Co do wypowiedzi: *nie według wyglądu będzie sądził ani nie według mowy będzie potępiał, lecz będzie wyrokował sąd na rzecz biednego i zlituje się nad pokornymi ziemi*³⁴⁵, to bardziej ukazał tu jego bóstwo, gdyż wyrokować bez względu na osoby, bez stronniczości wobec znakomitego, a raczej z przyznaniem biednemu tego, co słuszne i należne, zgadza się bardziej z najwyższą sprawiedliwością Boga³⁴⁶. Bóg bowiem z niczyjej strony nie poddaje się wpływowi i nie lituje się nad nikim innym, jak tylko nad sprawiedliwym. Litować się jest zaś właściwością Boga, który może przez miłosierdzie zbawić. Zaś wypowiedź: *uderzy ziemię słowem ust swoich i uśmierci bezbożnego tchnieniem warg*³⁴⁷, dotyczy właściwości Boga, który wszystko wykonuje słowem. Słowa: *Będzie przepasany w biodrach sprawiedliwością, a prawdą przepasane będą jego boki*³⁴⁸ wskazują na jego postać ludzką i prawdziwie najwyższą jego sprawiedliwość.

[BIBLIJNE ZAPOWIEDZI OKOLICZNOŚCI I SKUTKÓW PRZYJĘCIA CZŁOWIECZEŃSTWA PRZEZ CHRYSZTUSA: 61-66]

61

Co się tyczy wzajemnej zgody i pokoju między obcymi sobie zwierzętami, przeciwstawnej natury i wrogiej sobie, to przebiterzy mówią³⁴⁹, że rzeczywiście odnosi się to do przyszłego przyjścia Chrystusa, gdy on

³⁴⁴ Greckie słowo może oznaczać zarówno „czarodziejską różdżkę”, jak i „laskę”, berło, oznakę władzy. IRENEUSZ świadomie wykorzystuje tę wieloznaczność, podobnie wcześniej JUSTYN, *Dialog* 86, 4. Na egzegezę tego *testimonium*, także w związku z aluzją do krzyża Chrystusa, zwraca uwagę DANIÉLOU, *Théologie* 300-302, *Études* 142-144.

³⁴⁵ Iz 11, 3-4.

³⁴⁶ Tu skrótowo przeprowadza wyjaśnienia tekstu, szerzej w AH III, 9, 3.

³⁴⁷ Iz 11, 4.

³⁴⁸ Iz 11, 5.

³⁴⁹ Podobnie jak wyżej w rozdziale 3, IRENEUSZ powołuje się na pogląd przebiterów, starszych. Wydaje się, że chodzi o tę samą tradycję, por. BROX, *Offenbarung* 153, p. 121.

sam będzie panował nad wszystkim. Już w sposób symboliczny³⁵⁰ wskazuje na zgodne zgromadzenie w pokoju, w imię Chrystusa, ludzi różnego pochodzenia i różnych obyczajów. Oto razem ze sprawiedliwymi, którzy upodobnili się do wołów, jagniąt, kozłat i małych dzieci, ponieważ nie czynią nikomu krzywdy, są te kobiety i mężczyźni, którzy wcześniej z powodu chciwości zdawali się być jak dzikie zwierzęta i to tak, że niektórzy z nich noszą podobieństwo do wilków czy lwów, które rozszarpują dobra słabszych i walczą z równymi sobie. Kobiety bywają podobne do panter i żmij, albo dlatego, że zabijają śmiercionośnymi truciznami swych kochanków, albo z powodu pożądliwości; i oto ci zbierają się w jedno imię dzięki łasce Bożej, a idąc za sprawiedliwymi obyczajami zmieniają swoją dziką naturę. A to już się dokonało³⁵¹. Ci, którzy wcześniej byli tak okrutni, że nie pominęli żadnego dzieła bezbożności, poznając Chrystusa i wierząc mu, zmienili się, gdy tylko uwierzyli i to tak, że nie pomijają teraz żadnego nadmiaru sprawiedliwości. Taka oto jest wiara w Chrystusa, Syna Bożego, która dokonuje takiej zmiany wierzących w niego. Mówi także prorok, że Chrystus po zmartwychwstaniu rozkazuje narodom. Miał bowiem zmarły powstać z martwych, być wyznawany i w wierze uznany za Syna Bożego, króla. Dlatego mówi: *A jego powstanie będzie wspaniałe*³⁵², to jest będzie chwałą. Wówczas został bowiem jako Bóg uwielbiony, gdy powstał z martwych.

62

Dlatego prorok mówi ponownie: *w owym dniu wzniosę zniszczony namiot Dawida*³⁵³, ten namiot, o którym wyżej powiedzieliśmy³⁵⁴, że w sposób oczywisty oznacza ciało Chrystusa, pochodzące od Dawida, które po śmierci powstanie z martwych. Namiotem zostało więc oznaczone ciało³⁵⁵. A zatem przez tę wypowiedź, że według ciała Chrystus będzie

³⁵⁰ W świetle analizy FROIDEVAUX (126, p. 1) chodzi o gr. *semeion*, podobnie w AH V, 17, 4 (*significanter* w wersji łacińskiej), ale w greckiej retranslacji oddano przez *symbolikos* (SCh 153, 231).

³⁵¹ Opis niechrześcijańskich obyczajów został z pewnością przejawiony, dla kontrastu z obyczajami chrześcijańskimi, ale także z racji przesłanki porównania: dzikie zwierzęta w biblijnym cytacie.

³⁵² Iz 11, 10.

³⁵³ Am 9, 11 i Dz 15, 16.

³⁵⁴ Por. wyżej rozdział 38.

³⁵⁵ Za grecką retranslacją ROUSSEAU 320.

z rodu Dawida, że będzie Synem Bożym, ponieważ zmarły powstanie, że z wyglądu³⁵⁶ będzie człowiekiem, ale z mocy³⁵⁷ Bogiem i w jaki sposób sam będzie sędzią całego świata i jak sam będzie sprawcą sprawiedliwości i zbawcą, – to wszystko ogłasza Pismo.

63

Z kolei prorok Micheasz mówi o miejscu, gdzie się ma narodzić Chrystus, to jest o Betlejem Judzkim i tak się wypowiada: *A ty Betlejem Judzkie, czy nie jesteś najmniejsze wśród ksiąząt judzkich? Z ciebie bowiem wyjdzie wódz, który będzie past Izraela, mój lud*³⁵⁸. Ale Betlejem jest także ojczyzną Dawida³⁵⁹, tak więc nie tylko według Dziewicy, która go urodziła jest on z pokolenia Dawida, ale także z tej racji, że urodził się w Betlejem, ojczyźnie Dawida.

64

I znów Dawid mówi o narodzeniu Chrystusa z jego rodu w ten sposób: *Z powodu Dawida, twego sługi nie odwrócisz oblicza od Chrystusa twego. Pan poprzyściągł Dawidowi prawdę i nie odstąpi od niej: z owocu żywota twego posadzę na tronie twoim. Jeśli synowie twoi strzec będą mego przymierza, które z nimi zawarłem i świadectw moich, to i ich Syn będzie wiecznie*³⁶⁰. Ale żaden z synów Dawida nie rządził wiecznie, ani ich królestwo nie trwało wiecznie, gdyż zostało zburzone, tylko ów król zrodzony z Dawida, to jest Chrystus³⁶¹. Wszystkie świadectwa dotyczą potomka według ciała i ukazują wyraźnie ród i miejsce, gdzie miał się urodzić tak, że ludzie nie muszą szukać wśród pogan, albo gdzie indziej, zrodzonego Syna Bożego lecz w Betlejem Judzkim, z rodu Abrahama i Dawida.

³⁵⁶ Greckie: *opsis*.

³⁵⁷ Greckie: *dynamis* za FROIDEVAUX 128, p. 4, gdzie przytacza również AH V, 3, 2 (polemikę z heretykami).

³⁵⁸ Mi 5, 2, Mt 2, 6. por. ten cytat u JUSTYNA, *Apologia* I, 34, 1; *Dialog* 78, 1.

³⁵⁹ Por. Łk 2, 4.

³⁶⁰ Ps 131(132), 10-12. Początek rozdziału w retranslacji greckiej częściowo znajduje się także w AH III, 9, 2 (łac. i grec. z Pap Oxy 405). Na podstawie tego ROUSSEAU zrekonstruował grecki oryginał (321-322), w tłumaczeniu idę za jego wyjaśnieniami.

³⁶¹ IRENEUSZ przedstawił to wyżej (rozdział 36); por. także JUSTYN, *Dialog* 68, 5.

65

Także o sposobie jego wejścia do Jerozolimy, stolicy Judei, gdzie był jej pałac królewski i świątynia Boża mówi prorok Izajasz: *Powiedzcie córce Syjonu, oto król idzie do ciebie, cichy, siedząc na osiołku, na źrebięciu oślicy*³⁶². Faktycznie wstąpił do Jerozolimy siedząc na źrebięciu oślicy, gdy tłumy słały przed nim swe płaszcze³⁶³. Co do *córki Syjonu*, to oczywiście mówi o Jerozolimie.

66

Prorocy mówią więc, że się urodził, w jaki sposób się urodził i gdzie miał się urodzić Syn Boży, oraz że jest Chrystusem, jedynym królem wiecznym³⁶⁴. Podobnie przepowiadali o nim, w jaki sposób on, zrodzony wśród ludzi, miał uzdrawiać tych, którzy chorowali, wskrzesić zmarłych, których przywrócił do życia i jak miał być znienawidzony, potępiony, biczowany³⁶⁵, zabity i ukrzyżowany, tak jak faktycznie był znienawidzony, potępiony i zabity³⁶⁶.

67

O tym powiemy teraz właśnie.

[ZAPOWIEDZI CUDOWNYCH UZDROWIEŃ: 67]

O jego uzdrowieniach Izajasz mówi w ten sposób: *On sam przyjął nasze słabości i choroby nosić*³⁶⁷. To znaczy „przyjmie” i „będzie nosił”.

³⁶² Iz 62, 11; Za 9, 9; Mt 21, 5. Taki sam cytat podaje JUSTYN, przypisując go Sofoniaszowi: *Apologia* I, 35, 10-11, ale w *Dialogu* 53, 3-4 Zachariaszowi.

³⁶³ Por. AH IV, 11, 3 (o wjeździe do Jerozolimy), nadto por. AH III, 19, 2; IV 33, 1. 12.

³⁶⁴ Por. rozdziały 36, 56, 95.

³⁶⁵ Por. uwagi w związku z Ps 72(73), 14 w rozdziale 68.

³⁶⁶ Ten akapit utworu IRENEUSZA składa się z dwu stwierdzeń: streszczenia tego co powiedział w rozdziałach 33-65 oraz z zapowiedzi dotyczących cudów Chrystusa oraz jego męki, śmierci i zmartwychwstania, które przedstawi w rozdziałach następnych (68-88).

³⁶⁷ Iz 53, 4 por. Mt 8, 17. Cytat z Izajasza IRENEUSZ podaje nie bezpośrednio z LXX ale za Mt, zaś w rozdziale 68 podaje za LXX; por. także AH IV, 33, 11. Do tego tekstu często wracał JUSTYN w *Dialogu*, por. także *List* KLEMENSA RZ. 16, 3.

Są tu bowiem miejsca, w których Duch Boży to, co ma nastąpić głosi przez proroka jako wydarzenia już zaistniałe. U Boga to, co uznano i zdecydowano, że nastąpi, ocenia się, że już nastąpiło. Duch wypowiada słowa mając na uwadze czas, w którym już się wypełniła zapowiedź prorocka³⁶⁸. Dla oznaczenia sposobu uzdrowienia mówi następująco: *W owym dniu głusi będą słyszeć słowa księgi i będą widzieć w ciemnościach i mroku oczy ślepych*³⁶⁹. I znowu to samo mówi gdzie indziej: *Wzmocnijcie ręce opadłe i kolana omdlałe, pocieszcie się małoduszni, umocnijcie się, nie bójcie się; oto Bóg nasz sąd na powrót sprawuje, on sam znów będzie go sprawował, sam przybędzie i zbawi nas. Wtedy oczy ślepych otworzą się i uszy głuchych będą słyszeć. Wtedy chromy wyskoczy jak jeleni i język jaskających się będzie płynny*³⁷⁰. O zmarłych zaś, że zmarłychwstaną, mówi tak: *Zmarli powstaną, a ci, co są w grobach ożyją*³⁷¹. I tego dokona ten, o którym wierzyć będą, że jest Synem Bożym.

[ZAPOWIEDZI MĘKI, ŚMIERCI, ZSTĄPIENIA DO OTCHŁANI, ZMARTWYCHWSTANIA I WNEBOWSTĄPIENIA: 68-85]

68

O tym, że odrzucony będzie biczowany i w końcu zabity, Izajasz mówi tak: *Oto sługa mój będzie rozumiał i wywyższy się i będzie bardzo sławiony. Jak wielu zdumiewać się będzie nad tobą, tak twarz twoja będzie wzgardzona przez ludzi i wiele narodów zdumiewać się będzie, a królowie zamkną swe usta, gdyż ci, których nie powiadomiono o nim, zobaczą, a ci, którzy nie słyszeli zrozumieją. Panie, któż uwierzył naszemu nauczaniu? I komu objawiło się ramię pańskie? Zwiastowaliśmy przed jego obliczem: jak małe dziecko, jak korzeń w wyschniętej ziemi, nie miał ani wyglądu ani chwały. I widzieliśmy go i nie miał wyglądu ani piękności, lecz jego wygląd był bez czci, gorszy od innych ludzi. Człowiek wydany na ciosy i świadomy w znoszeniu męki, gdyż twarz swą odwrócił i został wzgardzony i był bez czci. To on niesie nasze grzechy, dla nas znosi boleści,*

³⁶⁸ Por. JUSTYN, *Dialog* 114, 1.

³⁶⁹ Iz 29, 18.

³⁷⁰ Iz 35, 3-6.

³⁷¹ Iz 26, 19. Ten sam cytat w AH V, 34, 1 IRENEUSZ interpretuje jako zapowiedź zmartwychwstania w przyszłości, nie do wskrzeszeń dokonanych przez Jezusa.

a my sądziliśmy, że został wydany na boleści, ciosy i udęczenia. On zaś został zraniony z powodu naszych nieprawości i umęczony z powodu naszych grzechów. Przywrócenie naszego pokoju spoczywa na nim i dla jego ciosów zostaliśmy uzdrowieni³⁷². W tych słowach więc ukazano, że był biczowany. Dawid zaś mówi: *Cierpiąłem chłostę*³⁷³. A przecież Dawid nigdy nie cierpiął chłosty, tylko Chrystus, gdy skazano go na ukrzyżowanie³⁷⁴. I znów przez Izajasza mówi samo Słowo³⁷⁵: *grzbiet mój wystawiłem na biczowanie, a lica moje na policzkowanie, oblicza zaś swego nie odwróciłem od hańby oplucia*³⁷⁶. Prorok Jeremiasz mówi to samo: *Nadstawi bijącemu policzek, będzie napętniony zniewagami*³⁷⁷. To wszystko wycierpiał Chrystus.

69

Dalej zaś mówi Izajasz co następuje: *Dla jego ciosów zostaliśmy uzdrowieni, wszyscy jak owce pobłądziliśmy*³⁷⁸, *człowiek pobłądził na swej drodze, a Pan wydał go za nasze grzechy*³⁷⁹. Z tego jasno wynika, że z woli Ojca stało się to, co go dotknęło dla naszego zbawienia. A potem mówi: *On sam choć tak gnębiony nie otworzył ust, jak baranek na rzeź był prowadzony, jak owca niema wobec strzygącego*³⁸⁰. Oto jak wskazuje na dobrowolne jego przybycie na śmierć. A także przez to, co mówi prorok: „W pokorze tej jego sąd został podjęty”³⁸¹. Tu ujawnia się jego pokora, ponieważ stosownie do ukazania jego uniżenia został podjęty

³⁷² Iz 52, 13-53, 5. Tekst Izajasza częściowo cytuje Mt 8, 17; J 12, 38; Rz 10, 16 i *List KLEMENSA RZ.* 16, 3-5; JUSTYN, *Dialog* 13, 2-8; *Apologia* I, 50, 2-9.

³⁷³ Ps 72(73) 14. FROIDEVAUX (135, p. 4) widzi tu Ps 37(38), 18 (?). ROUSSEAU przekonuje w komentarzu (325n), że chodzi o Ps 72(73), 14 i to zacytowany w aluzji do ubiczownia Jezusa. Odpowiednio do tego czyta inaczej w rozdziale 66 i na początku 68 o ubiczowaniu.

³⁷⁴ Por. JUSTYN, *Apologia* I, 35, 6.

³⁷⁵ Greckie: *autos Logos* zamiast dotychczasowej lekcji *autou Logos* (jego Słowo) przyjmuję za wyjaśnieniami ROUSSEAU 326.

³⁷⁶ Iz 50, 6.

³⁷⁷ Lm 3, 30.

³⁷⁸ Cytat zgodny z LXX (Iz 53, 6).

³⁷⁹ Iz 53, 3.

³⁸⁰ Iz 53, 7 (według LXX).

³⁸¹ Iz 53, 8. (według LXX). Ogólnie IRENEUSZ interpretuje ten cytat w świetle J 3, 18-19 por. AH V, 27, 2; por. komentarz ROUSSEAU 327n.

sąd³⁸². Podjęcie sądu dla jednych jest ku zbawieniu, dla innych zaś jest śmiertelną zagładą. Co odsunięte jest od jednego, przeniesione jest na innego. Tak i z sądem: na jednych jest przeniesiony, mają go ku śmiertelnej zagładzie, dla innych jest usunięty i dlatego są uwolnieni od niego. A więc przyjęli sąd na siebie samych ci, którzy go ukrzyżowali, a czyniąc to wskazali, że nie uwierzyli w niego. Tak wskutek sądu, który wzięli na siebie, zostali także ukarani zniszczeniem. Od wierzących w niego sąd został usunięty i już nie podpadają pod niego. A sądem ma być zniszczenie ogniem niewierzących przy końcu tego świata³⁸³.

70

Następnie mówi: *Ród jego, któż wypowie?*³⁸⁴ Abyśmy z powodu jego zniewag i z powodu jego męki nie pogardzili nim jak pospolitym człowiekiem, dla naszego nawrócenia mówi, że ten, który wszystko to wycierpiał, ma ród niewymowny. A ród jego to pochodzenie, pochodzenie od jego Ojca, który jest nie do wypowiedzenia. Uznaj więc, że takie jest jego pochodzenie, tego, który to wycierpiał i nie pogardzaj z powodu męki, którą świadomie poniósł dla ciebie, lecz czcuj go z powodu pochodzenia³⁸⁵.

71

W innym miejscu Izajasz mówi: *Duchem naszego oblicza Chrystus Pan*³⁸⁶. [Mówi], w jaki sposób został pojmany w ich sieci, ten o którym

³⁸² „Podjął sąd” (od gr. *krisis airtai*), w świetle wyjaśnień ROUSSEAU (327n) znaczy tyle samo, co „ogłosił sąd”, „ogłosił wyrok sądu”. Tekst masorecki skażony, tekst LXX (*he krisis autou erthe* – „sąd jego został podjęty”, znaczy „ogłoszony”) zawiera takie właśnie wyrażenie. W tłumaczeniu polskim nie zastosowałem wersji swobodniejszej.

³⁸³ IRENEUSZ ujawnia tu perspektywę eschatologiczną sądu, ale jednocześnie przyjęcie sądu jako kary czy jako wybawienia przenosi na chwilę uwierzenia Chrystusowi i przyjęcia jego zbawczej męki, lub odrzucenia.

³⁸⁴ Iz 53, 8.

³⁸⁵ To znaczy z powodu jego Bóstwa.

³⁸⁶ Odczytanie *Christos Kyrios* według LXX por. Komentarz: ROUSSEAU 331. Takie odczytanie zostało dobrze poświadczane w innych pismach patrystycznych (por. JUSTYN, *Apologia* I, 55, 5) i stanowi element *testimonium*, por. DANIELOU, *Théologie* 107.

*mówiliśmy: w jego cieniu będziemy żyć pośród pogan*³⁸⁷. Tu Pismo ukazuje, że będąc duchem Bożym³⁸⁸, Chrystus miał stać się człowiekiem zdolnym do cierpienia i jakby zdumiewa się nad jego męką. Tak miał cierpieć ten, o którym powiedziano, że jego cieniem żyć będziemy. Przez cień rozumiał (prorok) jego ciało³⁸⁹, bowiem jak cień powstaje przez ciało, tak i ciało Chrystusa zostało utworzone przez jego ducha. Przez cień wskazuje także na ponizienie i pogardę jego ciała, gdyż jak cień rzucony przez stojące ciało leży na ziemi i jest deptany, tak i ciało Chrystusa upadając na ziemię zostało podeptane w czasie męki. Być może Pismo nazywa ciało Chrystusa cieniem także dlatego, że tworzy cień dla chwały ducha³⁹⁰, chwały, którą cień jednocześnie kryje. Wielokrotnie też gdy Pan przechodził, kładziono przy jego drodze dręczonych przez przeróżne choroby, a gdy cień jego ich dosięgał, bywali uzdrowieni³⁹¹.

72

Ten sam prorok mówi jeszcze raz o męce Chrystusa w słowach: *Oto sprawiedliwy ginie, a nikt nie bierze sobie tego do serca, sprawiedliwi są usuwani, a nikt tego nie pojmuje. Od oblicza nieprawości zebrany jest sprawiedliwy i pokojem jego będzie grób, zabrany został spośród (ludzi)*³⁹². Kim więc jest ten doskonały sprawiedliwy, jeśli nie jest Synem Bożym, który doskonalili sprawiedliwych, którzy w niego wierzą

³⁸⁷ Lm 4, 20. IRENEUSZ błędnie przypisuje tę Księgę Izajaszowi.

³⁸⁸ Na temat Chrystusa ducha por. AH V, 1, 2 i komentarz ROUSSEAU 331. Wydaje się, że prócz tradycji biblijnej tego określenia, należy związać z pojęciem „duch” – bóstwo Chrystusa, por. CZĘSZ 68-71 (IRENEUSZ tak w AH III, 10, 3). Y. DE ANDIA sądzi jednak, że chodzi tu o przeciwstawienie duch – ciało, obydwie jako wyraz człowieczeństwa Chrystusa (187-188). Nie wydaje się to jednak słuszne.

³⁸⁹ Ciało jako cień może być motywem gnostyckim, w każdym razie przez gnostyków zastosowanym (*Excerpta ex Theodoto* 18, także z cytatem Lm 4, 20). W oryginalnych pismach gnostyków „cień” oznacza ziemską kondycję człowieka, jego śmiertelność i stan materialny: por. *TractTrip* I, p. 105, 3-4; *OrigMund* II, p. 99, 10-11. „Cień” jako wyraz doczesności i przemijalności życia mógł się pojawić pod wpływem Ps 38(39), 7; 89(90), 10; 101(102), 12; 108(109), 23 itp.

³⁹⁰ To jest chwały Bóstwa.

³⁹¹ Dz 5, 15; tu mowa jest o Piotrze, a nie o Chrystusie.

³⁹² Iz 57, 1-2. U JUSTYNA, *Dialog* 110, 6; 118, 1; *Apologia* I, 48, 5-6 w zastosowaniu do idei zmartwychwstania; AH IV, 34, 4: o prześladowaniu Abła, które zapowiadało prześladowanie Chrystusa.

i podobnie jak on cierpią prześladowanie i są zabijani? A gdy mówi: *pokojem jego będzie grób*, wskazuje, w jaki sposób umarł dla naszego zbawienia. W pokoju bowiem jest zbawienie. Wskazuje także, że przez jego śmierć ci, którzy wcześniej byli wobec siebie wrogami, wierząc w niego, otrzymali wzajemny pokój, stając się przyjaciółmi dla wspólnej wiary w niego. Co też się stało.

To, że umierając i powstając z martwych miał pozostać nieśmiertelnym, prorok wyraża w ten sposób: *Prosił o życie i dałeś mu długie dni na wieki wieków*³⁹³. Dlaczego mówi: *prosił o życie*, skoro miał umrzeć? A więc wskazuje na jego zmartwychwstanie, ponieważ powstając z martwych jest nieśmiertelny; przyjął życie aby zmartwychwstać oraz *długie dni na wieki wieków* aby być niezniszczalnym.

73

I znów Dawid tak mówi o śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa: *Ja zasnąłem i spałem, obudziłem się, ponieważ Pan mnie podtrzymał*³⁹⁴. Dawid nie mówi tego o sobie, nie powstał z martwych, gdy umarł. To duch Chrystusa, który był także w innych prorokach mówi o nim przez Dawida: *ja zasnąłem i spałem, obudziłem się ponieważ Pan mnie podtrzymał*; mówi o śnie śmierci, ponieważ zmartwychwstał.

74

Dalej Dawid tak mówi o męce Chrystusa: *Dlaczego wzburzyły się narody i ludy wymyślały próżne rzeczy? Powstali królowie i książęta zebrali się przeciw Panu i jego Pomazańcowi*³⁹⁵. Herod, król Żydów i Poncjusz Piłat, prokurator cesarza Klaudiusza zebrali się i skazali go, aby

³⁹³ Ps 20(21), 5. w AH II, 34, 3 stosuje ten werset dla wyrażenia ogólnie zbawienia ludzi.

³⁹⁴ Ps 3, 6. Werset ten stosuje także 1 List KLEMENSA RZ. 26, 2, JUSTYN, *Apologia* I, 38, 5; *Dialog* 97, 1 jako zapowiedź powstania z martwych (por. DANIELOU, *Théologie* 109). Ps 3, 6 wchodzi w skład *testimonium* zmartwychwstania, List KLEMENSA na przykład łączy go z Ps 21(22); por. DANIELOU, *Études* 142.

³⁹⁵ Ps 2, 1-2, cytowany także w Dz 4, 25-26, por. także AH III, 12, 3; JUSTYN, *Apologia* I, 40, 11-19, cytuje cały psalm.

był ukrzyżowany³⁹⁶. Herod obawiał się, jeśli Chrystus ma być jakby królem ziemskim, by nie został pozbawiony przez niego królestwa. Piłat zaś został zmuszony przez Heroda oraz Żydów, którzy z nim byli, aby wbrew swej woli wydać go na śmierć. Gdyby tego nie uczynił, działałby przeciw cesarzowi, uwalniając człowieka, który nosił tytuł króla³⁹⁷.

75

Ten sam prorok mówi jeszcze o męce Chrystusa: *Odrzuciłeś i pogardziłeś nami, odrzuciłeś Pomazańca twego, obaliłeś przymierze sługi twego, wyrzuciłeś na ziemię jego świętość, zniszczyłeś całe jego ogrodzenie, umocnienia jego obróciłeś w gruzy, ograbili go przechodzący drogą, stał się pośmiewiskiem dla swoich sąsiadów, wywyższyłeś prawicę jego prześladowców, radością nappełniłeś jego wrogów, odwróciłeś pomoc jego miecza i nie wspomagałeś go w walce, pozbawiłeś go czystości, wywróciłeś na ziemię jego tron, zmniejszyłeś dni jego czasu, okryłeś go hańbą³⁹⁸*. Przez to wyraźnie ukazał, że to będzie cierpiał i będzie cierpiał z woli Ojca, ponieważ to z postanowienia Ojca miał doznać takiej męki³⁹⁹.

76

Zachariasz wypowiada się zaś tak: *Mieczu, podnieść się na mego pasterza i na człowieka, mego towarzysza, uderz pasterza, aby rozproszyły się owce stada⁴⁰⁰*. Stało się to, gdy (Chrystus) został pojmany przez Żydów. Opuścili go bowiem wszyscy uczniowie bojąc się z nim umrzeć. Jeszcze nie wierzyli dostatecznie mocno w niego, aż dopiero zobaczyli go, gdy powstał z martwych.

³⁹⁶ Poncjusz Piłat był prokuratorem nie za cesarza Klaudiusza (41-54) ale za cesarza Tyberiusza (14-37) w latach 27 do 37. Zdaniem BROXA (*Offenbarung* 155, p. 133n) jest to zamierzona niedokładność w polemice z poglądami gnostyckimi. IRENEUSZ w obliczeniach lat Jezusa powołuje się na tradycję prezbiterów, przeciw poglądom gnostyków, por. AH II, 22, 4-6.

³⁹⁷ Por. Łk 23, 6-12.

³⁹⁸ Ps 88(89), 39-46.

³⁹⁹ Podobna argumentacja u JUSTYNA, *Dialog* 95, 2.

⁴⁰⁰ Za 3, 7; Mt 26, 31, cytowany także przez JUSTYNA, *Dialog* 53, 5; *List PSEUDO-BARNABY* 5, 12.

77

I znów mówi w Księdze Dwunastu Proroków⁴⁰¹: *I związali go i zaprowadzili jako podarunek dla króla*⁴⁰². Poncjusz Piłat był prokuratorem Judei i pozostawał w nieprzyjaźni swego czasu z Herodem, królem żydowskim. Potem jednak, gdy Chrystusa związanego przyprowadzono do niego – a Piłat wysłał go do Heroda i polecił go zapytać, bo chciał wiedzieć dokładnie, co wobec niego zamierza – znalazł w Chrystusie dogodną sposobność, aby pojednać się z królem⁴⁰³.

78

U proroka Jeremiasza tak wskazuje na jego śmierć i zstąpienie do otchłani: *I wspomniał Pan, święty Izraela, o zmarłych swoich, którzy już wcześniej spoczęli w ziemi grobowca i zstąpił do nich, aby głosić im ewangelię swego zbawienia i dać im zbawienie*⁴⁰⁴. Tu podał także przyczynę śmierci: zstąpienie do otchłani było zbawieniem umarłych⁴⁰⁵.

⁴⁰¹ Chodzi o zbiór pism dwunastu „mniejszych” proroków.

⁴⁰² Oz 10, 6 (według LXX), por. JUSTYN, *Dialog* 103, 4. IRENEUSZ odtwarza tu wyjaśnienia JUSTYNA.

⁴⁰³ Por. Łk 23, 6-12.

⁴⁰⁴ Jest to cytat z Pseudo-Jeremiasza. Tak cytował go także JUSTYN, *Dialog* 72, 4; IRENEUSZ w AH III, 20, 4; IV, 22, 1; 33, 1. 12; V, 31, 1. Tekst w wersji greckiej ROUSSEAU 334.

⁴⁰⁵ Por. JUSTYN, *Dialog* 72, 4; ta sama argumentacja. Zstąpienie do otchłani jako wątek zaznaczający zbawienie sprawiedliwych Starego Testamentu pojawił się w apokryfach, por. *Zstąpienie do otchłani w; Apokryfy Nowego Testamentu*, pod red. M. STAROWIEYSKIEGO, Lublin 1980, tom II, 445-460. IRENEUSZ przywiązywał wielką wagę do zbawienia sprawiedliwych Starego Testamentu, poczynawszy od Adama: por. AH III, 23, 2 („Skoro człowiek został zbawiony, trzeba było, aby został zbawiony ten człowiek, który został jako pierwszy ukształtowany. Byłoby czymś nierozumnym, gdyby ten, który został tak zraniony przez nieprzyjaciela i jako pierwszy cierpiał niewolę, gdyby ten nie został uwolniony przez Tego, który pokonał nieprzyjaciela”). Zstąpienie do otchłani opisuje się między śmiercią a zmartwychwstaniem. FROIDEVAUX zauważa, że byłoby bardziej logiczne w układzie dzieła, gdyby opisano je między rozdziałem 82 (śmierć) a 83 (zmartwychwstanie) (146, p. 1); Szersze tło teologiczne tego wątku w judeochrześcijaństwie por. DANIELOU, *Théologie* 257-273; ORBE, *Introducción* 827-240.

79

A o krzyżu mówi ponownie Izajasz tak oto: *Wyciągałem ręce przez cały dzień do ludu niewierzącego i buntowniczego*⁴⁰⁶ i to jest znakiem krzyża. Dawid mówi o tym jeszcze wyraźniej: *Psy gończe mnie osaczyły, zebranie złoczyńców mnie otoczyło, przebili moje ręce i nogi*⁴⁰⁷. I jeszcze mówi: *Moje serce jest jak wosk roztopiony w głębi moich wnętrzności, rozłączają się moje kości*⁴⁰⁸. I dalej: *Ocal od miecza moją duszę i oszczędź członki moje od gwoździ, bo zebranie złoczyńców powstało przeciwko mnie*⁴⁰⁹. W tych słowach jasno wskazuje na swoje ukrzyżowanie⁴¹⁰. Mojżesz także mówi to samo do ludu: *I życie twoje zawisnie przed twoimi oczyma i będziesz się bał dniem i nocą i nie uwierzysz w swoje życie*⁴¹¹.

80

Dawid mówi nadto: *Przypatrywali mi się, rozdzielili sobie szaty moje, a o suknię moją los rzucili*⁴¹². Żołnierze, którzy go krzyżowali podzielili suknie, jak to było ich zwyczajem, szaty rozdarli i podzielili, a o tunikę, która była w całości od góry tkana, bez szycia, rzucili los, komu miała przypaść⁴¹³.

⁴⁰⁶ Iz 65, 2. Wyciągnięte ręce symbolizowały krzyż, stąd i znaczenie tego cytatu w testimoniach męki por. DANIELOU, *Théologie* 296; W zestawieniu z Ps 21(22), 12 wchodził on w skład *testimonium* pasyjnego. Por. szerzej na ten temat w: DANIELOU, *Études* 55n. Por. wyżej rozdział 34 o krzyżu.

⁴⁰⁷ Ps 21(22), 17.

⁴⁰⁸ Ps 21(22), 15.

⁴⁰⁹ Ps 21(22), 21; 118(119), 120; 21(22), 17; 85(86), 14. Por. DANIELOU, *Le psaume 21 et le mystère de la passion*, w: *Études* 28-41.

⁴¹⁰ Teksty podobnie cytował już *List PSEUDO-BARNABY* 5, 13; 12, 4; JUSTYN, *Dialog* 65, 2; 97, 2; 114, 2; por. DANIELOU, *Théologie* 296; FROIDEVAUX, *Sur trois textes cités par saint Irénée* 408-421.

⁴¹¹ Pwt 28, 66.

⁴¹² Ps 21(22), 19; J 19, 23-24.

⁴¹³ W retranslacji greckiej ROUSSEAU 336. Odmienne niż J 19, 23-24 IRENEUSZ używa na określenie szat słowa *himation*, co ściśle oznaczało wierzchnie ubranie, płaszcz, zaś tunikę określa przez *chiton*. Jan mówi, że żołnierze nie rozdzielali tuniki, zaś IRENEUSZ, że rozdarli płaszcz. W polskim tłumaczeniu dostosowuję odpowiednio znaczenia do tekstu biblijnego.

81

I znów prorok Jeremiasz tak mówi: *I wzięli trzydzieści srebrników, zapłatę za sprzedanego, którego kupili od synów Izraela i dali je za pole garncarza, jak mi Pan rozkazał*⁴¹⁴. Oto Judasz, który był wśród uczniów Chrystusa, zawiera układ z Żydami – gdyż wiedział, że chcą go zabić za to, że ich zdemaskował – biorąc trzydzieści staterów pieniędzy tego kraju, wydał im Chrystusa. Następnie, żałując za to co zrobił, zwrócił przełożonym Żydów srebro, a sam się powiesił. Oni zaś uważając, że nie wypada oddawać ich do skarbca, gdyż były ceną za krew, kupili za nie pole, należące do pewnego garncarza, dla grzebania cudzoziemców⁴¹⁵.

82

Gdy podnieśli go przybitego do krzyża, dali mu, gdy prosił pić, ocet zmieszany z żółcią. I to także zostało zapowiedziane za pośrednictwem Dawida: *Dali mi jako pokarm żółć, a gdy byłem spragniony, poili mnie octem*⁴¹⁶.

83

O tym, że miał powstać z martwych i być wzięty do nieba, mówi Dawid w ten sposób: *RydwanoŃ Bożych jest dziesięć tysięcy razy dziesięć tysięcy i jest tyŃciŃ woźniców, a Pan wśród nich; na Syjonie*⁴¹⁷ *w ŃwiętoŃci(miasta) wstąpił na wysokoŃci, wziŃł ze sobŃ jeńców z niewoli i rozdał ludziom dary*⁴¹⁸. Mówi o niewoli i ma na uwadze zniszczenie panowania aniołów-odŃpęców⁴¹⁹. Wskazał takŃe na miejsce, skŃd miał wstŃpić z ziemi do nieba. *Pan* – mówi – *z Syjonu wstŃpił na wysokoŃci*. Bo na tym wzgórzcu, które leŃy naprzeciw Jerozolimy, zwanym GórŃ OliwnŃ, po

⁴¹⁴ Mt 27, 10 cytuje Za 11, 12 n. jako tekst Jeremiasza.

⁴¹⁵ Por. Mt 27, 1-10.

⁴¹⁶ Ps 68(69), 22. por. Mt 27, 34.

⁴¹⁷ Tekst Ńródłowy ma „na Synaju”. Idę za wyjaŃnieniami FROIDEVAUX 149n oraz ROUSSEAU 337.

⁴¹⁸ Ps 67(68), 18-19; por. Ef 4, 8. Por. takŃe JUSTYN, *Dialog* 39, 4; 87, 3-6; a takŃe IRENEUSZ AH II, 20, 3; III, 23, 1; V, 21, 3.

⁴¹⁹ IRENEUSZ wraca do tego wŃtku w następnyc rozdziałach, 84 i 85.

swoim zmartwychwstaniu zgromadził swoich uczniów i przypominając im o tym, co dotyczy królestwa niebieskiego, na ich oczach został wzięty. I tu widzieli, jak otwarte niebiosa go przyjęły⁴²⁰.

84

O tym samym mówi znów Dawid: *Podnieście, książęta bramy, wasze, unieście się bramy odwieczne i wyjdzie król chwały*⁴²¹. Bramy odwieczne to niebiosa. Słowo, ponieważ zstąpiło niewidzialnie, nie zostało rozpoznane przez byty stworzone, gdy schodziło wśród nich, a ponieważ Słowo stało się ciałem, wstępowało w sposób widzialny⁴²². A ponieważ wtedy widziały go moce, to jest niżsi aniołowie, zawołały do tych, którzy byli na firmamencie: *podnieście, książęta, bramy wasze i unieście się bramy odwieczne, aby mógł wejść król chwały*. Na ich zdziwienie i słowa: „Któż to jest?” ci, którzy go już widzieli, poświadczyli po raz drugi: *Pan dzielny i potężny, on jest królem chwały*⁴²³.

85

O tym, że powstał z martwych i wzięty został na prawicę Ojca i wyczekuje wyznaczonego przez Ojca czasu sądu, gdy wszyscy wrogowie jemu zostaną poddani – wrogami zaś są wszyscy ci, którzy popadli w odstępstwo, aniołowie, archaniołowie, władze i trony, ci którzy zaprzeczali prawdzie⁴²⁴ – mówi także prorok Dawid w słowach: *Rzekł*

⁴²⁰ Por. Dz 1, 4-12.

⁴²¹ Ps 23(24), 7. 9. Już JUSTYN wyjaśniał ten tekst jako zapowiedź wniebowstąpienia, *Apologia* I, 51, 6-7; *Dialog* 36, 4; 85, 1-4. por. także IRENEUSZ, AH IV, 33, 13.

⁴²² Logos zstępował niewidzialnie dla aniołów i mocy, wstępuje zaś widzialnie, gdyż stał się ciałem. Motyw zdziwienia, a nawet trwogi, wśród aniołów na firmamencie i aniołów niższych był znany w apokalipcyce judeochrześcijańskiej (*Wniebowzięcie Izajasza* 10, 16-11, 32; *Apokalipsa Piotra* 17), jak i w literaturze gnostyków, którzy przejęli go z judeochrześcijaństwa (na przykład *TractTrip* I, 5 (w opracowaniu W. MYSZOR, „*Anapausis*” w *teologii chrześcijańskich gnostyków* 104n). Szerzej w teologii judeochrześcijańskiej omawia to zagadnienie DANIÉLOU, *Théologie* 278-285.

⁴²³ Ps 23(24), 8. 10. por. JUSTYN, *Dialog* 36, 5-37, 1. Zdaniem Y. DE ANDIA (197-199) chodzi o uwielbienie ciała Chrystusa.

⁴²⁴ Por. rozdziały 83 i 84: chodzi także o aniołów odstępców i ludzi, którzy się im poddali por. AH I, 10, 3; III, 23, 3; IV, 40, 1; V, 26, 2. Odrzucający prawdę to heretycy.

*Pan do Pana mego, siądź po prawicy mojej, aż położę nieprzyjaciół twoich pod twoje stopy*⁴²⁵. Wzięty został tam, skąd też zstąpił. O tym mówi Dawid następująco: *Od krańca nieba jego wyjście i spoczynek jego aż po najwyższe niebiosa*, a następnie wskazuje na jego sąd, gdy mówi: *I nie ma nikogo, kto się pod jego żarem ukrył*⁴²⁶.

[WIARYGNODNOŚĆ ŚWIADKÓW: 86-87]

86

Jeśli więc prorocy zapowiedzieli, że Syn Boży ma być widziany na ziemi i jeśli zapowiedzieli także, gdzie na ziemi⁴²⁷, kiedy i w jaki sposób zapowiedziany miał być widziany, a Pan wszystkie te proroctwa przyjął na siebie, to nasza wiara w niego jest mocna, a przekaz głoszenia tego jest prawdziwy. I to jest świadectwo apostołów, którzy wysłani przez Pana na cały świat głosili, że Syn Boży przyszedł na mękę, że poniósł mękę aż do zniszczenia samej śmierci i ożywienia ciała, abyśmy odstąpili od nieprzyjaźni z Bogiem, to jest od nieprawości i odzyskali z nim pokój, wykonując to, co się jemu podoba⁴²⁸. To zapowiedzieli zaś prorocy w słowach: *Jak piękne są stopy głoszących dobrą nowinę pokoju i głoszących dobrą nowinę dobrodziejstw*⁴²⁹. Ci mieli wyruszyć z Judei i Jerozolimy, aby głosić nam Słowo Boże, które dla nas jest prawem⁴³⁰. O tym Izajasz tak mówi: *Z Syjonu wyjdzie prawo i słowo pańskie z Jerozolimy*⁴³¹. To, że mieli głosić na całej ziemi, Dawid wyraża w słowach: *Na całą ziemię rozszedł się ich głos aż po krańce ziemi ich słowo*⁴³².

⁴²⁵ Ps 109(110), 1; 8, 7.

⁴²⁶ Ps 18(19), 7.

⁴²⁷ Por. Ba 3, 38. Także aluzje do tego tekstu w AH II, 32, 5; IV, 20, 4. 8.

⁴²⁸ Por. J 8, 29.

⁴²⁹ Iz 52, 7 a także Rz 10, 15 por. AH III, 15, 1.

⁴³⁰ Słowo Boże zastępuje prawo Starego Testamentu. W II wieku coraz częściej pojawiała się myśl, że ewangelia stanowi nowe prawo, pogląd zapoczątkowany przez św. Pawła. Nie bez znaczenia w kształtowaniu się takiego poglądu miała polemika ze skrajnym poglądem Marcjona; por. NOORMANN 415n.

⁴³¹ Iz 2, 3 por także AH IV, 34, 4.

⁴³² Ps 18(19), 5. W tym rozdziale znajdujemy cytaty połączone Iz 52, 7 i Ps 18, 5, które obok Iz 2, 3 stanowią dla św. Pawła podstawę misji wśród pogan, jako jej zapowiedzi (por. Rz 10, 15.18.) Według NOORMANNA (111) w wypowiedziach IRENEUSZA zaznacza się wyraźny wpływ myśli św. Pawła.

87

Ludzie mieli być zbawieni nie na podstawie niezliczonych przepisów prawa, ale na podstawie prostoty wiary i miłości⁴³³, o czym Izajasz tak mówi: *Słowo treściwe i zwarte w sprawiedliwości, gdyż związane słowo zaprowadzi Pan na całym świecie*⁴³⁴. Dlatego Paweł apostoł mówi: *Wypełnieniem prawa jest miłość*⁴³⁵. Kto miłuje Boga wypełnił prawo⁴³⁶. A Pan, gdy go zapytano, które przykazanie jest pierwsze, odpowiedział: *«Będziesz miłował Pana Boga twego, całym swoim sercem i całą swoją mocą» i drugie podobne jest do niego: «będziesz miłował bliźniego jak siebie samego»*, na tych dwu przykazaniach opiera się całe prawo i prorocy⁴³⁷. Tak więc przez wiarę w niego zwiększył on naszą miłość do Boga i bliźniego, sprawił, że czcimy Boga i jesteśmy sprawiedliwi i dobrzy. I dlatego to związane słowo zaprowadził na świecie.

[WYJĄTKOWY ZBAWCA: 88]

88

Po wniebowstąpieniu miał być wyniesiony ponad wszystkich i nie będzie nikogo podobnego jemu. O tym Izajasz tak mówi: *Kim jest ten, kto sądzi? Niech wystąpi. Kim jest ten, kto jest usprawiedliwiony? Niech zbliży się do Syna Bożego. Biada wam, bo wszyscy zestarzejecie się jak odzież i mól was zgryzie. Oraz wszelkie ciało będzie upokorzone, Pan będzie tylko wywyższony na wysokościach*⁴³⁸. To, że na końcu mieli być zbawieni w jego imię ci, którzy służyli Bogu, Izajasz ujmuje w taki sposób: *Tym, którzy mi służą nadane będzie nowe imię, które będzie błogostawione na*

⁴³³ Prostotę i zwięzłość przykazania miłości przeciwstawia zawiłościom prawa; por. rozdział poprzedni, a także inne rozdziały o prawie: 36, 89 i 96.

⁴³⁴ Iz 10, 23 (LXX) por. Rz 9, 28.

⁴³⁵ Rz 13, 10.

⁴³⁶ Por. Rz 13, 8.

⁴³⁷ Mt 22, 37-40; por. JUSTYN, *Dialog* 93, 2; AH IV, 12, 1-2.

⁴³⁸ Zestawienie cytatów Iz 50, 8n; 2, 11 i 17. poświadczony jest w innych tekstach. Por. AH IV, 33, 13; *List PSEUDO-BARNABY* 6, 1. Zdaniem FROIDEVAUX (155, przypis 1) IRENEUSZ cytuje za PSEUDO-BARNABĄ, a nie bezpośrednio z LXX. ROUSSEAU (339) opowiada się za bezpośrednim cytatem z proroka Izajasza. Wypowiedź Izajasza wkłada w usta Jezusa.

ziemi i będą błogosławić Boga prawdziwego⁴³⁹ Przez to błogosławieństwo on sam miał działać i on sam nas wyzwolił przez swoją krew. Izajasz wyraża tę myśl w takich słowach: *Nie jakiś wystannik, nie zwiastun, lecz Pan sam nas zbawił, dlatego miłuje ich, przebacza im, bo on sam ich wykupił*⁴⁴⁰.

[NOWE DROGI ZBAWIENIA, NOWY CZŁOWIEK I NOWY DUCH: 89-93]

89

To, że odkupionych nie chce przywracać pod władzę prawodawstwa Mojżesza – bo Chrystus wypełnił prawo⁴⁴¹ – ale chce zbawić w nowości słowa przez wiarę w Syna Bożego i miłość⁴⁴², Izajasz wyraża w takich słowach: *Nie wspominajcie więcej tego co było i nie rozmyślajcie o rzeczach dawnych, oto ja czynię rzecz nową, co teraz powstaje i co rozpoznacie: oto uczynię na pustyni drogę, na ziemi wyschniętej rzeki, aby napoić mój ród wybrany i mój lud, który zdobyłem, aby opowiadał o moich dziełach mocy*⁴⁴³. Opuszczone i wyschłe było przedtem wezwanie pogan, bowiem ani Słowo nie przechodziło przez nich, ani Duch Święty ich nie poił. Ale Bóg otworzył nową drogę pobożności⁴⁴⁴ i sprawiedliwości, sprawił, że rzeki płyną szeroko by rozlewać na ziemię Ducha Świętego⁴⁴⁵, jak to przyrzekł przez proroków, że przy końcu dni wyleje Ducha na oblicze ziemi⁴⁴⁶.

⁴³⁹ Iz 65, 15.

⁴⁴⁰ Iz 63, 9; por. niżej w rozdziale 94; Tekst pojawia się także w AH III, 20, 4. Według HOUSSIAU (75, p. 2) zacytowane teksty biblijne mają być użyte w polemice przeciw ujęciu zbawienia przez Żydów, ewentualnie ebionitów, którzy uznawali wagę prawa, a odrzucali bóstwo Chrystusa.

⁴⁴¹ Por. Mt 5, 17.

⁴⁴² Chrystus określa koniec prawa Mojżeszowego i stanowi początek nowego prawa. W takim ujęciu sprawy IRENEUSZ kontynuuje myśl św. Pawła. Prócz aluzji do Mt 5, 17 NOORMANN (409) widzi nawiązanie do Rz 10, 4. W AH IV 34, 2 IRENEUSZ łączy Mt 5, 17 z Rz 3, 21.

⁴⁴³ Iz 43, 18-21. Ten sam cytat w AH IV, 33, 14.

⁴⁴⁴ Tłumaczenie tekstu w świetle komentarza ROUSSEAU 341n. FROIDEVAUX tłumaczy: „Le Verbe qui a préparé la voie nouvelle” (157), podobnie w niemieckim tłumaczeniu BROXA (90). Y. DE ANDIA w swym opracowaniu odwołuje się do tych tłumaczeń i mówi o działaniu Logosu (200).

⁴⁴⁵ Por. J 7, 37-39.

⁴⁴⁶ Por. Jl 3, 1-2; Dz 2, 17-18. Por. wyżej rozdział 7 i 41 oraz uwagi na ten temat w: CZĘSZ 96-103.

90

W nowości Ducha tkwi zatem nasze powołanie, a nie w przestarzałej literze⁴⁴⁷, tak jak prorokował Jeremiasz: *Oto nadchodzą dni, mówi Pan, a zawrę z domem Izraela i domem Judy nowe przymierze, nie jak przymierze, które zawarłem i ich ojcami, w dniu, w którym ująłem ich rękę dla wyprowadzenia ich z ziemi egipskiej, bo nie zachowali mego przymierza i (dlatego) ich porzuciłem, mówi Pan. Oto przymierze, które zawrę z domem Izraela po tych dniach, mówi Pan, włożę moje prawo w ich umysł i wypiszę je w ich sercach i będę dla nich Bogiem, a oni będą dla mnie ludem i nie będą się wzajemnie pouczać, jeden obywatel drugiego, albo jeden z braci drugiego mówiąc: poznaj Pana, bo wszyscy będą mnie znali, od najmniejszego wśród nich do największego, ponieważ ja odpuszczę im ich występki, a grzechów ich już nie będę wspominał⁴⁴⁸.*

91

To, że obietnice miały przejść na dziedzictwo powołania pogan, na których otwarty został Nowy Testament⁴⁴⁹, mówi Izajasz w ten sposób: *To mówi Bóg Izraela: W owym dniu człowiek będzie pokładał ufność w Stwórcy swoim, a oczy jego spoglądać będą ku Świętemu Izraela, a nie będzie już ufających w ołtarze, albo w dzieła swych rąk, które uczyniły ich palce⁴⁵⁰.* Słowa te w najbardziej oczywisty sposób odnoszą się do tych, którzy opuścili bożki i wierzą Bogu Stwórcy naszemu przez Świętego Izraela. Świętym zaś Izraela jest Chrystus, który stał się widzialny dla ludzi, a my wpatrując się w niego nie pokładamy już ufności w ołtarzach ani w dziełach rąk naszych.

92

To, że wśród nas miał się objawić – gdyż Syn Boży stał się Synem Człowieczym – i że miał być uznany przez nas, którzy nie mieliśmy o nim

⁴⁴⁷ Por. Rz 7, 6.

⁴⁴⁸ Jr 31, 31-34. Tekst często wykorzystywany dla ukazania nowości przymierza po Wcieleniu Syna Bożego: Hbr 8, 8 i nn.; 10, 16; Dz 10, 43; JUSTYN, *Dialog* 11, 3.

⁴⁴⁹ „Otwarcie Nowego Testamentu” w różnych wersjach często pojawia się w wypowiedziach IRENEUSZA. Por. wyżej rozdział 8; a także AH III, 10, 5; 17, 1; IV, 34, 3; V, 33, 1.

⁴⁵⁰ Iz 17, 6-8.

wcześniej żadnej wiadomości, mówi samo Słowo przez Izajasza w ten sposób: *Objawiłem się tym, którzy mnie nie szukali, dałem się znaleźć tym, którzy o mnie nie pytali. I rzekłem: oto jestem dla ciebie, ludu, dla tych, którzy nie wzywali mego imienia*⁴⁵¹.

93

Lud ten miał się stać narodem świętym. Zostało to zapowiedziane przez Ozeasza w Księdze Dwunastu Proroków⁴⁵² w następujący sposób: *Nazwę nie-mój-lud moi ludem, a nie kochaną, ukochaną. I będzie tak, że w miejsce, gdzie się mówi do nich «nie-mój-lud», tam będą wezwani jako synowie Boży*⁴⁵³. To samo powiedział także Jan Chrzciciel, że *Bóg z tych kamieni może wzbudzić synów Abrahama*⁴⁵⁴, bo właśnie serca nasze oderwane od tych kamiennych idoli dzięki wierze widzą Boga i stają się synami Abrahama, usprawiedliwionymi przez wiarę. Dlatego Bóg przez proroka Ezechiela mówi: *I dam im inne serce i ducha nowego dam im, wyrwę serce kamienne z ich ciała i dam im inne serce, cielesne, aby chodzili według moich przykazań, przestrzegali moich sprawiedliwych wyroków i wykonywali je, a będzie dla mnie ludem, a ja będę dla nich Bogiem*⁴⁵⁵.

[KOŚCIÓŁ ZAMIAST SYNAGOGI, WIARA ZAMIAST PRAWA: 94-96]

94

Dzięki nowemu wezwaniu dokonuje się wśród pogan zmiana serc, przez Słowo Boże, gdy jako wcielone rozbiło namiot wśród ludzi, o czym mówi także jego uczeń Jan: *I Słowo jego stało się ciałem i zamieszkało między nami*⁴⁵⁶. Dlatego Kościół wydaje liczne owoce w liczbie zbawio-

⁴⁵¹ Iz 65, 1; por. JUSTYN, *Dialog* 24, 4; 94, 4; *Apologia* I, 49, 2. Apologetyczny aspekt redakcji rozdziałów 91 i 92 podkreśla HOUSSIAU 75, p. 4.

⁴⁵² Por. wyżej rozdział 77.

⁴⁵³ Oz 2, 1. 25. IRENEUSZ cytuje Ozeasza za Rz 9, 25-26; o takim sposobie cytowania por. NOORMANN 210, przypis 217, 420-426 (o recepcji myśli św. Pawła). Por. podobne cytowanie w AH I, 4, 1; IV, 34, 12.

⁴⁵⁴ Mt 3, 9.

⁴⁵⁵ Ez 11, 19-20.

⁴⁵⁶ J 1, 14.

nych, bo to już nie wysłaniec Mojżesz albo zwiastun Eliasz, ale sam Pan zbawił nas⁴⁵⁷, dał Kościołowi więcej dzieci niż wcześniej synagodze, jak to zapowiedział Izajasz w słowach: *Ciesz się nieplodna, która nie rodziłaś* – a nieplodną jest Kościół-Ekklesia⁴⁵⁸, która nigdy we wcześniejszym czasie nie wydała Bogu dzieci – *wybuchnij weselem i wołaj, która nie znałaś bólów rodzenia, bo liczniejsi są synowie u porzuconej niż u tej, która ma męża*⁴⁵⁹; a za męża pierwsza synagoga miała prawo.

95

Także Mojżesz w Księdze Powtórnego Prawa zapowiada, co w przyszłości nastąpi, że poganie będą na pierwszym miejscu, zaś nieposłuszny lud z tyłu⁴⁶⁰. I mówi jeszcze: *Pobudziliście mnie przez niebogów, wzburzyliście mnie przez waszych bożków, a ja was pobudzę przez nie-lud i wzburzę was przez głupi naród*⁴⁶¹. Bo ci, którzy opuścili Boga, służyli tym bogom, którzy nie istnieją, a proroków Bożych zabili, prorokowali zaś w imię Baala, bożka Kananejczyków⁴⁶², odrzucili Syna Bożego, ale wybrali Barabasza, złoczyńcę pochwyconego na zabójstwie, zaparli się Króla odwiecznego, wyznali jednak jako swego króla doczesnego, Cezara. Spodobało się więc Bogu, aby obdarzyć dziedzictwem głupich pogan, którzy nie pozostawali we wspólnocie Bożej i nie znali Boga. Teraz więc, skoro dzięki temu wezwaniu zostało dane życie, a Bóg doprowadził w nas do pełni⁴⁶³ wiarę Abrahama, nie powinniśmy zawracać – mam tu na myśli – zawracać do dawnego prawodawstwa. Otrzymaliśmy bowiem Pana prawa, Syna Bożego i dzięki niemu uczymy się przez wiarę miłować

⁴⁵⁷ Por. Iz 63, 9 IRENEUSZ w aluzji do cytatu biblijnego podał taką myśl w rozdziale 88. ROUSSEAU (344) sądzi, że do Mojżesza i Eliasza stosuje cytowane w rozdziale 88 określenia „wysłannik” i „zwiastun”. Jest to hipoteza wysunięta już przez SMITHA. ROUSSEAU przytacza AH III, 20, 4 gdzie Iz 63, 9 jest inaczej użyty, a grec. *presbys* znaczy „starszy”. HOUSSIAU dostrzega w wypowiedziach Izajasza polemikę z Żydami i ebionitami (75, przypis 2).

⁴⁵⁸ Zachowuję greckie określenie Kościoła, (*eklesia*) aby utrzymać rodzaj żeński.

⁴⁵⁹ Iz 54, 1; Ga 4, 27 por. JUSTYN, *Apologia* I, 53, 5-6 podobna interpretacja cytatu w 2 *Liście* KLEMENSA 2, 1-3.

⁴⁶⁰ Por. Pwt 28, 44.

⁴⁶¹ Pwt 32, 21 i Rz 10, 19. por. JUSTYN, *Dialog* 119, 2.

⁴⁶² Por. Jr 2, 8; 23, 13.

⁴⁶³ Greckie: *anakephalaioomai*.

Boga z całego serca, a bliźniego jak samych siebie⁴⁶⁴. Miłość Boga wyklucza bowiem wszelki grzech, a miłość wobec bliźniego nie wyrządza bliźniemu zła⁴⁶⁵.

96

Dlatego też nie potrzeba nam prawa jako wychowawcy⁴⁶⁶. Oto rozmawiamy z Ojcem i stajemy przed nim, staliśmy się dziećmi w tym, co dotyczy zła⁴⁶⁷, ale mocni we wszelkiej sprawiedliwości i doskonałości⁴⁶⁸. Prawo już nie będzie uczyć: *nie będziesz cudzołożył* tego, kto w ogóle nie zna pożądania żony drugiego⁴⁶⁹. Nie będzie uczyć: *nie będziesz zabijał* tego, kto oddalił od siebie wszelki gniew i nieprzyjaźń⁴⁷⁰. Nie będzie uczyć: *nie będziesz pożądał pola twego bliźniego albo wołu albo osła*⁴⁷¹ tych, którzy w ogóle nie troszczą się o dobra ziemskie, lecz zbierają owoce niebieskie⁴⁷². Nie będzie uczyć *oko za oko, ząb za ząb*⁴⁷³ tego, kto nie ma żadnego nieprzyjaznego człowieka, ale wszystkich uznaje za bliźnich i dlatego nie może nawet ręki podnieść dla zemsty⁴⁷⁴. Prawo nie będzie się już domagać dziesięciny⁴⁷⁵ od tego, kto wszystkie swe posiadłości przekazał Bogu i opuścił ojca i matkę i wszelkie pokrewieństwo i poszedł za Słowem Bożym⁴⁷⁶. Prawo nie będzie nakazywało zachowania jednego dnia odpoczynku temu⁴⁷⁷, kto przestrzega szabatu nieprzerwanie, to znaczy w świątyni Bożej, którą jest

⁴⁶⁴ Por. Łk 10, 27.

⁴⁶⁵ Por. Rz 13, 10.

⁴⁶⁶ Por. Ga 3, 24. AH IV, 2, 7. Rozwiązanie prawa – por. wyżej rozdział 36, 87 i 89.

⁴⁶⁷ Por. 1 Kor 14, 20.

⁴⁶⁸ Por. Ef 4, 24. Dla dziecka trzeba było wychowawcy czyli prawa, dla dojrzałego chrześcijanina wymagania winne być większe niż przepisy prawa. Chodzi o wolność tych, którzy słuchają tylko Słowa Bożego. Całość wywodów IRENEUSZA przypomina myśli św. Pawła zwłaszcza z Listu do Rzymian (por. na ten temat NOORMANN 410-416), a jednocześnie jest ilustracją typowej dla IRENEUSZA idei wzrostu i dojrzewania człowieka.

⁴⁶⁹ Por. Wj 20, 13 i Mt 5, 27-28.

⁴⁷⁰ Por. Wj 20, 15 i Mt 5, 21-22; por. podobną myśl u TERTULIANA, *Apologetyk* 45, 3.

⁴⁷¹ Por. Wj 20, 17.

⁴⁷² Por. Mt 6, 19-20.

⁴⁷³ Por. Wj 21, 24 i Mt 5, 38.

⁴⁷⁴ Por. Mt 5, 44-48.

⁴⁷⁵ Por. Kpł 27, 30.

⁴⁷⁶ Por. Mt 19, 27-29.

⁴⁷⁷ Por. Wj 20, 8-11.

ciało człowieka⁴⁷⁸, kto składa dar Bogu i cały czas wypełnia sprawiedliwość⁴⁷⁹. Bo rzekł: *miłosierdzia pragnę, a nie ofiary, poznania Boga bardziej niż całopalen⁴⁸⁰. Nieprawdy bowiem, jeśli mi ofiaruje cielca, to jakby zabijał psa⁴⁸¹, a bezbożny, który składa ofiarę z mąki, jest jak ten, który ofiaruje krew wieprzową⁴⁸². Ale każdy, kto wezwie imienia Pańskiego, będzie zbawiony⁴⁸³. A nie dano innego imienia Pana pod niebem, w którym ludzie są zbawieni, jak tylko imię Boga, którym jest Jezus Chrystus, Syn Boży⁴⁸⁴, któremu poddają się i demony, duchy złości i wszelkie rodzaje odstępstwa⁴⁸⁵.*

[NOWY LUD ZBAWIONYCH: 97]

97

Przez wezwanie imienia Jezusa Chrystusa ukrzyżowanego przez Poncjusza Piłata, odgrodzone jest odstępstwo od ludzi i gdziekolwiek ktoś spośród wierzących w niego i spełniających jego wolę wezwałby je, on przybędzie i wypełni prośby tych, którzy z czystym sercem go wzywają.

Otrzymawszy przez niego zbawienie, dziękujemy nieustannie Bogu, który nas zbawia przez swą wielką i niedościgną mądrość i ogłasza nam z nieba zbawienie, to jest jawne przybycie Pana naszego, a więc inaczej mówiąc, jego przebywanie jako człowieka. Zbawienia tego nie byliśmy w stanie sami z siebie zdobyć, ale co niemożliwe u ludzi, możliwe jest u Boga⁴⁸⁶. Dlatego Jeremiasz mówi o tym zbawieniu w ten sposób: *Kto*

⁴⁷⁸ Por. 1 Kor 3, 16; 6, 19; por. JUSTYN, *Dialog* 12, 3.

⁴⁷⁹ Por. Dz 10, 35.

⁴⁸⁰ Oz 6, 6; Mt 9, 13; 12, 7.

⁴⁸¹ Cytat z Iz 66, 3 pojawia się także w AH IV, 18, 3; na tej podstawie ROUSSEAU (345) poprawia tekst ormiański i tłumaczy zgodnie z intencją IRENEUSZA; idę za jego wyjaśnieniami.

⁴⁸² Iz 66, 3, por. AH IV, 18, 3.

⁴⁸³ Jl 3, 5 i Dz 2, 21; Rz 10, 13.

⁴⁸⁴ Por. Dz 4, 9-12.

⁴⁸⁵ Za ROUSSEAU 345. Demony – por. Łk 10, 17; duchy złości – por. Dz 19, 13, natomiast w tłumaczeniu z ormiańskiego *omnes apostolicae operationes* może wskazywać na greckie wyrażenie *apostatikai energeiai* (por. AH II, 6, 2 i III, 5, 3), co zdaniem ROUSSEAU należy przetłumaczyć poprawiając oryginał jako „wszelkie rodzaje odstępstwa”. Przez to wyrażenie IRENEUSZ miał na uwadze heretyków.

⁴⁸⁶ Por. Łk 18, 27.

wstąpi do nieba i weźmie je i sprowadzi je z obłoków? Kto przeprowi się przez morze i znajdzie je i przywiezie je za cenę wybornego złota? Nie ma nikogo, kto by znał jego drogę, kto rozumiałby jego ścieżkę. Ale, kto poznał wszystko, zna je także i znajdzie je przez swoje rozumienie. Ten jednak, kto stworzył ziemię na czas bezkresny i nappełnił ją stworzeniami czworonożnymi, wysłał światło, a ono wychodzi, wezwał je, a ono posłuchało go z drżeniem. Gwiazdy zaś zaświeciły na swoich miejscach i ucieszyły się, wezwał je i rzekły: Tu jesteśmy; zaświeciły z radością temu, który je stworzył. On jest Bogiem naszym i nikt inny nie może się z nim równać. Wynałazł wszelką drogę przez wiedzę⁴⁸⁷ i przekazał tę (wiedzę) Jakubowi, swemu słudze i Izraelowi, umiłowanemu przez niego. Następnie objawił się na ziemi i rozmawiał z ludźmi. On jest księgą przykazań Bożych i prawa, które jest wieczne i wszyscy, którzy je przyjmują, będą żyli, ci zaś, którzy je zaniedbują, pomrą⁴⁸⁸. Ten, którego nazywa Jakubem i Izraelem, to Syn Boży. On to otrzymał od Ojca władzę dla naszego życia i gdy otrzymał to życie, sprowadził je dla nas, którzy długo byliśmy zdala od niego, gdy objawił się na ziemi i przebywał z ludźmi⁴⁸⁹, zmieszał i utrwalił Ducha Boga Ojca ze stworzeniem Bożym⁴⁹⁰, aby człowiek stał się według obrazu i podobieństwa Bożego⁴⁹¹.

⁴⁸⁷ Za ROUSSEAU 349 warto wskazać na podobne wyrażenie u HIPOLITA: *Przeciw Noetosowi* 5 (wydanie: P. NAUTIN, *Contre les hérésies*, Paris 1949, 243, 15n). *Komentarz do Błogosławieństw*, Błogosławieństwo Mojżesza 4, 261-262 (wydanie: N. BONWETSCH, *Drei georgisch erhaltene Schriften von Hippolytus*, Leipzig 1904, 53).

⁴⁸⁸ Ba 3, 29-4, 1.

⁴⁸⁹ Por. AH IV, 34, 4 także z cytatem z Barucha. Wydaje się że cytat stanowił podstawę dla *testimonium* poświadczonego przez inne świadectwa. Por. DANIELOU, *Les origines du christianisme latin*, Paris 1978, 234; *Études* 83.

⁴⁹⁰ „Zmieszał i utrwalił” (greckie: *synkerasas kai synphyrasas*) jako wyrażenia konkretne być może nawiązują do aktu stwórczego, to jest zmieszania ziemi z tchnieniem bożym i do dzieła zbawczego, czyli utrwalenia i umocnienia człowieka.

⁴⁹¹ Por. Rdz 1, 26. Ostatnie zdanie w retranslacji greckiej ROUSSEAU 350. Całość treści ROUSSEAU analizuje w Appendice I („Anthropologie bipartite ou tripartite?”), 357-364. Wydaje się, że wypowiedź należy połączyć z ideą człowieka doskonałego. Na pogląd IRENEUSZA o człowieku doskonałym składają się wypowiedzi w rozdziałach 6, 9, 42, 90, 93. Por. ORBE, *Antropologia* 76; CZĘSZ 68-71 i 119-121.

[ZAKOŃCZENIE: 98-100]**[PEWNOŚĆ NASZEJ WIARY: 98]****98**

To właśnie, najdroższy, jest głoszenie prawdy, to jest zamię naszego zbawienia, to jest droga życia, którą głosili kiedyś prorocy, Chrystus zaś potwierdził, a apostołowie przekazali dalej. Kościół zaś podaje to na całym świecie swoim dzieciom⁴⁹². Tej drogi należy strzec ze wszelką troską, podobając się Bogu w dobrych uczynkach i zdrowej nauce⁴⁹³.

[TRZY GŁÓWNE BŁĘDY HERETYKÓW: 99-100]**99**

A to oznacza, że nie wolno wymyślać, że istnieje inny Bóg Ojciec poza tym, który nas stworzył, jak uważają heretycy, którzy gardzą Bogiem, który istnieje, a tego, który nie istnieje, czynią bożkiem i tworzą ojca ponad tym, który nas stworzył. Sądzą, że to oni odnaleźli coś więcej niż prawdę⁴⁹⁴. Wszyscy ci są bezbożni i bluźniercy wobec swego Stwórcy i Ojca, jak to wykazaliśmy w „Zdemaskowaniu i odparciu fałszywej tak zwanej gnozy”⁴⁹⁵.

Inni znów gardzą przyjściem Syna Bożego i planem zbawczym⁴⁹⁶ jego wcielenia. A przecież przekazali to apostołowie, przedtem prorocy zapowiadali, że nastąpi udoskonalenie człowieczeństwa, jak to już krótko ci ukazaliśmy. Tego rodzaju ludzie będą policzeni z niewierzącymi.

Jeszcze inni nie uznają darów Ducha Świętego, odrzucają od siebie dar prorocstwa, przez który człowiek, gdy zostaje nim nasycony, przynosi owoc życia Bożego⁴⁹⁷. To ci, o których Izajasz mówi: *Będą bowiem* – mówi

⁴⁹² W retranslacji greckiej ROUSSEAU 350.

⁴⁹³ Por. wypowiedzi IRENEUSZA w rozdziale 1 i 2.

⁴⁹⁴ Chodzi o gnostyków i zwolenników Marcjona.

⁴⁹⁵ Z tej wzmianki wynika, że „Wykład nauki apostołowskiej” powstał po napisaniu dzieła przeciw gnozie.

⁴⁹⁶ Greckie: *oikonomia*.

⁴⁹⁷ Według ROUSSEAU chodzi o dar Ducha Świętego otrzymany w dniu Zesłania, a który umożliwia stworzenie nowej ludzkości. Por. wyżej rozdział 6 i AH III, 17, 1.

– jak terebint ze zwiędłymi liśćmi, jak ogród, w którym nie ma wody⁴⁹⁸. Tego rodzaju ludzie są bez wartości wobec Boga, ponieważ nie mogą przynieść żadnego owocu.

100

Tak więc błąd w odniesieniu do trzech podstawowych artykułów naszej pieczęci (chrztu)⁴⁹⁹ odcina wielu od prawdy; bo albo pogardzają Ojcem, nie uznają Syna, przeciwstawiają się planowi zbawienia⁵⁰⁰ w jego wcieleniu, albo nie przyjmują Ducha, to znaczy gardzą prorocstwem. Trzeba nam strzec się przed wszystkimi takimi ludźmi, jeśli chcemy podobać się Bogu i dostąpić zbawienia⁵⁰¹.

IRENEUSZA WYKŁAD APOSTOLSKIEGO NAUCZANIA

Chwała najświętszej Trójcy i jednemu Bogu, Ojcu i Synowi i wszechmogącemu Duchowi Świętemu na wieki. Amen.

Ty zaś, czcigodny i po trzykroć błogosławiony arcybiskupie Ter Jovhannesie, właścicielu tej księgi i bracie świętego króla, wspomnij w Panu nędnego skrybę⁵⁰².

⁴⁹⁸ Iz 1, 30.

⁴⁹⁹ Greckie *sphragis*. W czasie chrztu składano wyznanie wiary. Podobne wyrażenie u CYRYLA JEROZOLIMSKIEGO, *Katecheza* 4, 17 (za ROUSSEAU 354).

⁵⁰⁰ Greckie: *oikonomia*.

⁵⁰¹ Przeciw Y. M. BLANCHARD (*Aux sources du canon, le témoignage d'Irénée* 113, przypis 2) ROUSSEAU 352n broni autentyczności rozdziałów 99 i 100 dzieła IRENEUSZA.

⁵⁰² Kolofon skryby podaje za wydaniem ROUSSEAU 220. Ter Jovhannes był historykiem ormiańskim i znawcą biblioteki w Eczmiadzinie. Biskupem został w 1259 roku, zmarł w 1289. Powstanie rękopisu można datować na czas przed abdykacją króla, o którym kolofon wspomina, Hethuma I (panował w latach 1226-1269) panującego w Wielkiej Armenii w Cylicji. (por. D. M. LANG, *Armenia kolebka cywilizacji*, Warszawa 1975, 192). Tłumaczenie z dzieła Ireneusza języka greckiego powstało w hellenistycznej szkole tłumaczy w VI wieku, jak ustalili badacze, w latach 576-577. Więcej na temat tłumaczenia i losów rękopisu patrz FROIDEVAUX 8-14; 19-22.

Indeks biblijny

Św. Ireneusz z Lyonu: Wykład nauki apostoelskiej;
(Indeks odsyła do numerów rozdziału dzieła)

Księga Rodzaju

1,26 :32,55,97
2,5-7 : 32
2,7 : 11,13
2,10 : 13
2,16-17 : 15
2,21 : 13
2,23 : 13
2,25 : 13
3,17-19 : 17
3,24 : 16
4,1 : 17
4,8 : 17
4,17-24 : 17
4,25 : 17
6,2-4 :18
6,8 : 19
7,4 : 22
7,9-14 :24
9,1-5 : 22
9,14 : 22
9,18-19 : 19
9,24 : 20
9,25 : 20
9,26 : 21
9,27 : 21
11,1 : 23
11,2 : 23
11,3-4 : 23
11,10-26 : 21
11,28 : 23
12,1 : 24
12,7 : 24
15,5 : 24, 35
15,6 : 24, 35

15,13-15 : 24
18,1-3 : 43
19,24 : 43
22,17 : 35
28,10-15 : 44
32,28 : 51
46,27 : 25
49,10-11 : 57

Księga Wyjścia

1,5 : 25
3,6 : 21. 24
3,7-8 : 46
3,14 : 2
15,22 : 46
17,6 : 46
17,10-13 : 46
20,8-11 : 96
20,13 : 96
20,15 : 96
20,17 : 96
21,24 : 96
25,40 : 9

Księga Kapłańska

27,30 : 96

Księga Liczb

1,48-53 : 26
13,1-14 : 26
13,23-24 : 27
13,25-33 : 27
14,1-5 : 27
14,6-9 : 27

14,26-38 : 27	131(132),11 : 36
14,33 : 46	
24,17 : 58	Księga Przysłów
26,3 : 28	8,12 : 43
33,9 : 46	
36,13 : 28	Księga Mądrości
	1,7 : 34
Księga Powtórzonego Prawa	
1,22-23 : 27	Księga Izajasza
1,26-28 : 27	1,30 : 99
9,10 : 26	2,3 : 86
28,44 : 95	7,14-16 : 53
28,66 : 79	7,14 : 57
32,21 : 95	9,4-6 : 56
32,49-52 : 28	9,5 : 40, 54
	9,6 : 56
Księga Jozuego	10,23 : 87
23,11 : 20	11,1-10 : 59
	11,1 : 30
2 Księga Samuela	11,2 : 9
7,12-13 : 36	11,3-4 : 60
	11,4 : 60
Księga Psalmów	11,5 : 60
1,1 : 2	11,10 : 61
2,1 : 74	11,12 : 34
2,7-8 : 49	17,6-8 : 91
3,6 : 73	29,18 : 67
18(19),5 : 21	29,19 : 67
18(19),7 : 85, 86	35,3-6 : 67
20(21),5 : 72	40,12 : 45
21(22),15 : 79	44,7-8 : 47
21(22),17 : 79	45,1 : 49
21(22),19 : 80	49,6 : 51
21(22),21 : 79	50,5-6 : 34
23(24),7 : 84	50,6 : 68
23(24),8 : 84	52,7 : 86
23(24),9 : 84	52,13-53,5 : 68
23(24),10 : 84	53,4 : 67
32(33),6 : 5	53,6 : 69
37(38),18 : 68	53,7 : 69
44(45),7-8 : 47	53,8 : 69,80
67(68),18-19 : 83	54,1 : 94
68(69),22 : 82	57,1-2 : 72
71(72),17 : 43	59,5-6 : 50
72(73),14 : 66, 68	61,1 : 53
85(86),14 : 79	62,11 : 65
88(89),39-46 : 75	63,9 : 88, 94
103(104),15 : 57	65,1 : 91
109(110),1-7 : 48	65,2 : 79
109(110),1 : 49, 85	65, 15 : 88
109(110),3 : 43	66,1 : 45
118(119),120 : 79	66,7 : 54
131(132),10-12 : 64	

Księga Jeremiasza	5,44-48 : 96
2,8 : 95	6,19-20 : 96
23, 13 : 95	8,17 : 67
31,3-34 : 90	9,13 : 96
	12,7 : 96
Pseudo-Jeremiasz : 78	12,28 : 26
	18,12 : 33
Lamentacje	19,27-29 : 96
3,30 : 68	21,5 : 65
4,20 : 71	21,6-8 : 65
	22,32 : 8,21,24
Księga Barucha	22,27-40 : 87
3,29-4,1 : 97	24,27 : 34
3,38 : 53, 86	26,14-16 : 81
	26,31 : 76
Księga Ezechiela	27,3-8 : 81
11,19-20 : 93	27,9-10 : 81
	27,34 : 82
Księga Ozeasza	
2,1 : 93	Ewangelia Łukasza
2,25 : 93	1,33 : 36
6,6 : 96	2,7 : 39
10,6 : 77	4,18 : 53
	10,27 : 95
Księga Joela	18,27 : 97
3,1-2 : 89	23,6-12 : 77
3,5 : 96	
	Ewangelia Jana
Księga Amosa	1,1-3 : 43
9,11 : 38,62	1,14 : 31,37,39,94
	1,18 : 45
Księga Micheasza	3,5 : 41
5,2 : 63	3,18-19 : 69
	7,37-39 : 89
Księga Habakuka	8,29 : 86
2,4 : 35	8,58 : 43
	11,52 : 34
Księga Zachariasza	15,26 : 26
9,9 : 65	19,23-24 : 80
11,12 : 81	19,24 : 80
13,7 : 76	
	Dzieje Apostolskie
Ewangelia Mateusza	1,4-12 : 83
1,1 : 30,37	2,17-18 : 89
2,1-12 : 58	2,21 : 96
2,2 : 58	2,30 : 36
2,4 : 63	3,15 : 39
2,6 : 63	4,9-12 : 96
3,9 : 24, 93	5,15 : 71
5,17 : 89	7,14 : 25
5,21-22 : 96	7,49 : 45
5,27-28 : 96	10,35 : 96
5,38 : 96	10,46 : 90

- 13,33 : 49
 13,47 : 96
 15,16 : 38,62
 21,25 : 41
- List do Rzymian
 1,17 : 35
 2,4-6 : 8
 3,21 : 35, 89
 4,3 : 24,35
 4,11 : 24
 4,13 : 35
 4,18 : 24
 5-8 : 31
 5,12-19 : 31
 5,14 : 39
 5,17 : 39
 5,19 : 34
 7,6 : 90
 8,15 : 5
 9,22 : 8
 9,25-26 : 93
 9,28 : 87
 10,4 : 81,89
 10,13 : 96
 10,15 : 86
 10,18 : 21
 10,19 : 95
 10,20 : 92
 13,8 : 87
 13,10 : 87,95
- 1 List do Koryntian
 3,16 : 96
 6,19 : 96
 10,4 : 46
 14,20 : 46,96
 15,12-17 : 39
 15,27-28 : 52
 15,54 : 33
- 2 List do Koryntian
 4,4 : 22
 5,4 : 33
 6,7 : 41
- List do Galatów
 3,6 : 24,35
 3,11 : 35
 3,13 : 34
 3,24 : 96
 4,6 : 5
 4,27 : 94
- List do Efezjan
 1,10 : 6,30
 1,22 : 52
 2,4 : 38
 3,18 : 34
 4,6 : 5
 4,8 : 83
 4,9 : 34
 4,24 : 96
- List do Filipian
 2,8 : 34
 2,15 : 35
- List do Kolosan
 1,13-15 : 22,39
 1,18 : 38,39,40
 1,20 : 34
- 1 List do Tymoteusza
 1,9 : 35
- 2 List do Tymoteusza
 1,10 : 6,39
- List do Tytusa
 3,5 : 7
- List do Hebrajczyków
 1,8 : 47
 8,5 : 9
 8,8-12 : 90
 10,38 : 35
- List Jakuba
 2,23 : 24,35
- 1 List Piotra
 1,20 : 22
- 1 List Jana
 5,2 : 3
 3,12 : 17
- Apokalipsa
 1,5 : 38,39
 4,5 : 9

Indeks cytatów i odniesień do literatury wczesnochrześcijańskiej

(dzieła dostępne w języku polskim oznaczamy polskim tytułem; indeks odsyła do rozdziałów „Wykładu nauki apostoelskiej”)

<p>Barnaba, List Pseudo-Barnaby:
 5,12 : 76
 5,13 : 79
 12,4 : 79
 12,10-11 : 49
 14,9 : 53</p> <p>Cyprian z Kartaginy:
 O strojach dziewic 14 : 18</p> <p>Cyryl Jerozolimski:
 Katecheza 4,17 : 100</p> <p>Filon, Al.: O gigantach 58-60 : 18</p> <p>Ewangelia Filipa (NHC II) :
 57 : 43
 83 : 15
 84 : 15</p> <p>Ewangelia prawdy (NHC I) :
 p.18,24-26 : 34</p> <p>Ewangelia Tomasza (NHC II) :
 log.19 : 43</p> <p>Grzegorz z Nyssy:
 Mowa Katechetyczna 32,4-10 : 34
 Contra Eunomium III,3,39-40 : 34</p> <p>Hermas,
 Pasterz: Przykazanie I,1 : 3</p> <p>Hilary z Poitiers:
 Tractatus super psalmos 2,2 : 43</p> | <p>Hipolit Rz:
 Refutatio VII,23,7 : 48
 Contra Noetum 5 : 97
 Comm. in Benedictionem Moysi 4 : 97</p> <p>Hipolit: Pseudo -:
 Homilia paschalna 51 : 45</p> <p>Ignacy Ant.:
 Do Efezjan :
 17,1 : 7
 19,3 : 31</p> <p>Ireneusz: Adversus Haereses :
 I, 1,20 : 30
 I, 4,1 : 93
 I, 4,7 : 12
 I,5,1 : 12
 I,5,2 : 11
 I,7,1 : 12
 I,8,1 : 1
 I,9,4 : 1,3
 I,10,3 : 85
 I,17,4 : 34
 I,22,1 : 5
 II,5,4 : 11
 II,6,2 : 2,96
 II,13,3 : 30
 II,18,1 : 11
 II,19,4 : 12
 II,20,3 : 83
 II,27,1 : 1
 II,28,4 : 30
 II,30,9 : 4,11
 II,32,5 : 86</p> |
|---|--|

- III,3,4 : 1,3
 III,4,2 : 8
 III,4,3 : 8
 III,5,3 : 96
 III,6,1 : 44
 III,6,2 : 2
 III,9,2 : 36,64
 III,9,3 : 60
 III,9,6 : 32
 III,10,3 : 71
 III,10,4 : 36
 III,10,5 : 91
 III,11,1 : 4
 III,11,5 : 8,47
 III,12,2 : 36
 III,12,3 : 74
 III,12,11 : 25
 III,15,1 : 86
 III,16,2,3 : 36
 III,16,6 : 39
 III,17,1 : 91,99
 III,17,4 : 58
 III,18,1 : 52
 III,18,3 : 32
 III,18,7 : 31,37
 III,19,1 : 31
 III,19,3 : 47
 III,20,4 : 78,94
 III,21,5 : 36
 III,21,6 : 54
 III,21,9 : 36
 III,21,10 : 32,33
 III,22,1 : 33
 III,23,1 : 83
 III,23,2 : 78
 III,23,3 : 16, 85
 III,23,5 : 16
 III,25,2 : 8
 III,25,3 : 8
 III,25,5 : 14
 III,32,1 : 14
 IV,2,7 : 96
 IV,4,3 : 11
 IV,5,3 : 35
 IV,5,5 : 44
 IV,6,2 : 7
 IV,7,2 : 24,35
 IV,7,4 : 45
 IV,10,1 : 25
 IV,10,2 : 21, 57
 IV,11,3 : 65
 IV,11,4 : 2
 IV,12,1-2 : 87
 IV,12,4 : 45
 IV,14,1 : 10
 IV,14,2 : 14
 IV,18,3 : 96
 IV,20,1 : 5,10,11
 IV,20,2 : 4,5,39
 IV,20,3 : 4
 IV,20,5 : 7,44
 IV,20,6 : 7
 IV,20,8 : 86
 IV,21,3 : 49
 IV,22,1 : 4,78
 IV,24,1 : 2,46
 IV,25,1 : 8
 IV,25,2 : 7
 IV,27,1 : 3
 IV,30,4 : 46
 IV,33,1 : 65,78
 IV,33,10 : 6
 IV,33,11-14 : 6
 IV,33,11 : 67
 IV,33,12 : 65
 IV,33,13 : 84, 88
 IV,34,1 : 35
 IV,34,2 : 89
 IV,34,3 : 8,91
 IV,34,4 : 12, 17,86,97
 IV,34,6 : 7
 IV,34,12 : 93
 IV,36,5 : 30
 IV,36,6 : 14
 IV,37,4 : 11
 IV,38,1 : 12
 IV,38,2 : 12
 IV,38,4 : 11
 IV,40,1 : 16, 85
 IV,41,1 : 16
 IV,49,1 : 3
 Justyn
 Apologia I
 5,2 : 18
 32,3 : 57
 33,2 : 42
 34,1 : 63
 35,2 : 56
 35,6 : 68

- 35,10 : 65
 40,11-19 : 49,74
 49,2 : 92
 50,2-9 : 68
 51,6-7 : 84
 53,5-6 : 94
 55,5 : 71
 60,1 : 34
 60,5 : 44
 61,3 : 7
 63,10-14 : 2
 66,1 : 7
 Apologia II 6,2 (5,2) : 53
 Dialog
 11,3 : 90
 12,3 : 96
 13,2-8 : 68
 23,3 : 35
 23,4 : 24, 35
 24,4 : 92
 33,3 : 48
 36,4 : 84
 36,5-37,1 : 84
 38,5 : 72
 39,4 : 83
 48,5-6 : 72
 53,3-4 : 65
 53,5 : 76
 54,1 : 57
 60 : 2
 62,4 : 51
 65,2 : 79
 68,5 : 64
 71,3 : 53
 72,4 : 77
 78,1 : 63
 75,1-2 : 27
 85,1-4 : 84
 85,8.9 : 54
 87,3-6 : 83
 88,8 : 49
 92,2 : 46
 92,3 : 24,35
 93,1 : 46
 93,2 : 87
 94,4 : 92
 95,2 : 75
 97,2 : 79
 103,4 : 77
 106,4 : 58
 110,6 : 72
 114,1 : 66
 118,1 : 72
 119,2 : 95
 119,5 : 24
 119,6 : 35
 120,3-4 : 57
 Klemens Al.
 Excerpta ex Theodoto
 18 : 71
 38,3 : 48
 Klemens Rz.
 List do Koryntian
 9,4 : 7
 10,6 : 24
 16,3-5 : 66
 26,2 : 73
 Laktancjusz
 Institutionum div. IV,8,1 : 43
 Męczeństwo Polikarpa
 14,1 : 8
 Protoewangelia Jakuba
 21,3 : 59
 Orygenes
 O święcie paschy 1 : 25
 Ptolemeusz, List do Flory 3,8 : 3
 Teofil Antiocheński
 Do Autolika II,25 : 12
 Tertulian
 Adv.Praxean 5 : 43
 Apologetyk
 1,9 : 17
 45,3 : 95
 De anima
 20,5 : 16
 39,1 : 16
 45,3 : 13
 De cultu feminarum
 II,2 : 17
 II,10,1-3 : 17

INDEKS RZECZOWY

(Indeks odsyła do rozdziałów dzieła, nie do stron)

Indeks nie obejmuje wstępu i przypisów komentarza.

Pomocny w analizie indeksu do polskiego wydania był indeks opracowany w Sources Chrétiennes.

Abel:

reprezentuje wszystkich sprawiedliwych, prześladowanych i wydanych na śmierć 1
Abraham:

prorok 44; usprawiedliwiony przez wiarę 24;35, otrzymuje obrzezanie jako dar 24;
spotyka się z Synem Bożym 44; Syn Boży spełnia dane mu obietnice 35; jego
potomkiem jest Chrystus 59,64 poganie stają się jego dziedzicami przez wiarę 59,64,93

Adam:

jego stworzenie, pobyt w raju i grzech 11-17; Adam i Chrystus 31-34.

Anakephalaiosis: patrz Rekapitulacja.

Aniołowie:

moce zamieszkujące niebo i wielbiące Boga 9,10; aniołowie służą człowiekowi w raju
11,12; anioł-odstępca powoduje upadek człowieka 16; związki aniołów z córkami
ziemskimi 18; aniołowie firmamentu 84; aniołowie-zbuntowani 16,85,96; dwu aniołów
towarzyszących Synowi Bożemu w spotkaniu z Abrahamem 44.

Apostołowie:

uczniami i świadkami Chrystusa 42,86; wysłani przez niego w mocy Ducha na cały
świat 41,86; ustanowili Kościół 41; przekazali kościołom naukę Chrystusa 86,98,99;
przyjęli pogan do Kościoła 41; Dwunastu apostołów zapowiedziano przez dwanaście
źródeł na pustyni 46.

Artykuł wiary:

trzy artykuły wiary 6,100; w czasie chrztu wyznawana wiara 7

Bałwochwalstwo :

pogan w czasie prześladowań 46.

Bezbożność:

napiętnowani 2,20; bezbożni zmieniają się poznawszy Chrystusa 61; wyzwolenie od
bezbożności 46, 61.

Biczowanie:

Chrystusa zapowiedziane przez proroków 66; przepowiedziane przez Dawida 58.

Błuznierstwa:

heretyków przeciw Bogu-Stwórcy 99.

Błogosławieństwa:

Błogosławieństwo Sema przechodzi na Abrahama i naród wybrany 21,24; błogosławieństwo Jafeta przechodzi na pogan 21,42.

Bóg:

Wiara w Boga 3; wieczny i wszechmocny 3; stwórca i pan wszystkiego 3,4,8,10; zawiaduje własnymi stworzeniami, a nie kogoś innego 3; Bóg pogan Żydów i wierzących 8; dobry i sprawiedliwy jednocześnie; król i sędzia 8; stworzył wszystko przy pomocy swego Słowa, porządkuje przez swego Ducha 5; wychwalany stale przez Słowo i Ducha 10, według substancji i mocy jeden Bóg, według „ekonomii” zbawienia w Trójcy Świętej 47.

Cham:

przeklęty za brak czci wobec ojca 20

Chrzest:

przekazywany w imię Trójcy Świętej 3,7; odpuszcza grzechy 3; sprawia odrodzenie człowieka 3,7; apostołowie oczyścili dusze i ciała przez chrzest wody i Ducha Świętego 42.

hrystus:

jako Bóg jest tym przez którego zostały „namaszczone” i ozdobione wszystkie rzeczy stworzone 53; jako człowiek został namaszczony Duchem Świętym przez Ojca 41,47,53; jako Syn Boży stał się człowiekiem 3,6,30,36,40,53,57,64,71,92,96,97; prawdziwy człowiek 30,53,59,62,68; prawdziwy Bóg 30,54,60,62,70; zrodzony z Dziewicy 40,53,54,57,59,63.

Chwała:

Bóg stale otrzymuje chwałę od Słowa i Ducha Świętego 10; chwała Boga od wszystkich stworzeń 10; chwała Chrystusa zapowiedziana przez proroków 48,50,61,84; chwała rodu Abrahama 24; człowieka podniesionego przez Słowo 38.

Ciało:

Chrystus synem Dawida według ciała 30,64; Słowo ciałem się stało 31,32,33 39, 59; przyjmując to samo ciało co Adam 31,32,33; Chrystus przyjął ciało aby je ożywić 86; objawić przez nie zmartwychwstanie 39; „namiot Dawida” symbolem ciała Chrystusa 38,62; ciało Chrystusa pod działaniem Ducha Świętego 41, 59.

Czas:

czasy pośrednie 8; czasy ostateczne 6,8,22; koniec czasów 21,30.

Człowiek:

złożony z duszy i ciała 2; stworzony na obraz i podobieństwo Boga 5,11,32,55,97; podobny zarówno w zakresie ciała jak i duszy 11; wolny i samodzielny 11; Chrystus w swoim człowieństwie objawia zarówno upadek człowieka jak i jego wywyższenie 38.

Czystość:

ciała i duszy 2

Dawid:

jako prorok 85; Chrystus jego potomkiem 30,37,40,59,62,64; „owocem łona Dawida” 36,64; Chrystus urodził się w Betlejem, ojczyźnie Dawida 63; „namiot Dawida” symbolizuje ciało Chrystusa 38,62.

Dekalog:

przyjęty przez Mojżesza na pustyni 26.

Dobro:

drzewo poznania dobra i zła 15; Syn Człowieczy odrzucił poznanie zła a wprowadził poznanie dobra 33.

Droga:

jedna droga tych, którzy widzą i wiele dróg tych, którzy nie widzą 1; droga życia 41,98; droga sprawiedliwości 6; nowa droga pobożności i sprawiedliwości 89.

Drzewo:

poznania dobra i zła 15.

Duch:

Chrystus jako duch jest Bogiem 71.

Duch Święty:

Mądrością Ojca, przez którą wszystko uporządkował 5; pozwala poznać Syna 5,7; Syn udziela Ducha Świętego tym, którym postanowił go udzielić Ojciec 7; przemawiał przez proroków 2,5,6,42,49; w ostatnich czasach w nowy sposób rozlany na ludzkość 6,89, 90, 93; spoczął na Synu Bożym, gdy ten stał się człowiekiem 9,41,59; olejkim namaszczenia Syna Bożego, gdy ten stał się człowiekiem 47; darem w chrzcie świętym 42; odnawia człowieka 6,90,93; sprawia, że człowiek staje się obrazem i podobieństwem Boga 97; udziela owocu życia bożego 99; za jego przyczyną zmartwychwstają wierzący 42.

Dzieciństwo:

stan dziecięcy Adama i Ewy w raju 12,14.

Dziedzictwo:

Kościół wprowadza pogan do dziedzictwa ojców 21,46; narody dziedzictwem Chrystusa 49; darem bożym dla pogan 95.

Dziewica (Maryja):

Syn Boży zrodzony z Dziewicy 32,40,53,54,57, 63; Dziewica posłuszna 33; pochodzi od Abrahama 35, 40; pochodzi od Dawida 36,40; ródzka Jessego 59; w „ekonomii zbawienia” 32.

Dziewica:

Ewa, dziewica nieposłuszna 33; Adam stworzony z dziewiczej ziemi 32

Dziękczynienie:

zbawionych składane Bogu 97.

„Ekonomia zbawienia”:

zrządzenie Ojca 6; porządek naszego zbawienia 47; plan zbawienia przy Wcieleniu 100; porządek zbawienia w cielesności Chrystusa 58; ciało Chrystusa ukształtowane według tego samego planu zbawienia co ciało Adama 32; plan zbawienia w zrodzeniu z Dziewicy 37.

Emanuel:

zrodzony z Dziewicy 53,54,57.

Ewa:

stworzenie kobiety, Ewy 13; Ewa i Maryja 33.

Giganci:

zrodzeni ze związku aniołów z córkami ludzkimi 18; synowie gigantów 68.

Heretycy:

niszczą siebie i innych przez truciznę nauki 2; bluźnią wobec Boga Stwórcy 99.

Imię:

wezwanie imienia Jezusa Chrystusa 96,97.

Jafet:

Błogosławieństwo Jafeta spełnione w powołaniu pogan 21, 42.

Jakub:

Ojciec dwunastu pokoleń 24; nazwany Izraelem 51; wędruje do Egiptu 25; widzi w śnie Syna Bożego na szczycie drabiny 45; otrzymał wiedzę o Synu Bożym 97.

Jan Chrzciciel:

poprzednik Chrystusa 41.

Jezus:

imię to oznacza, że Bóg zbawia wszystkich, którzy uwierzą w Syna Bożego 27,46,51,52,53; Jezus, syn Nuna 27; 29.

Kain:

przeklęty z powodu zabójstwa brata Abla 17.

Kościół:

zapowiedziany przez namiot świadectwa na pustyni 26; z pogan 21; dziedzictwo błogosławieństwa Jafeta 21,42; przekazuje swoim dzieciom nauczanie otrzymane od apostołów 98; obdarzony wieloma dziećmi 94.

Krew:

krew winogron 57; krew baranka paschalnego 25.

Król:

Bóg królem świata 8; przekazał Chrystusowi królowi panowanie nad wszystkim 36,41,49,52,58,61,65,66,95, krzyż znakiem królewskiego panowania Chrystusa 56.

Królestwo:

Boga 42; Ojca 46; Chrystusa 61; niebieskie 83.

Krzyż:

znak królestwa Chrystusa 56; ukrzyżowanie widzialne objawieniem niewidzialnego zaznaczenia krzyża w świecie 34.

Litość:

właściwa Bogu 60.

Logos: patrz Słowo.

Lud:

wzywany spośród pogan 93.

Męka:

zapowiedziana przez ofiarę baranka paschalnego w Egipcie 25; przez drabinę w śnie Jakuba 45; przez proroków 66,68-82; Chrystus przez mękę zniszczył śmierć i zapewnił ożywienie ciała 86; woła Ojca było wydanie na mękę Chrystusa 69,75; Chrystus przyjął mękę dobrowolnie 69; sąd Chrystusa przez mękę 69.

Miłość:

wobec Boga, ponieważ jest Ojcem 3; wobec Chrystusa miłość zapewnia zbawienie 89; daje życie wieczne 41; dzięki wierze w Syna Bożego uczymy się przykazania miłości Boga i bliźniego 95; przez wiarę w niego pomnaża naszą miłość wobec Boga i bliźniego 87, miłość jest wypełnieniem prawa 87.

Moce:

Bóg panem mocy 8; niezliczone moce zamieszkują niebios 9; Duch stwarza moce 5; moce Logosu i Mądrości 10.

Mojżesz :

wyprowadził lud z Egiptu 25; otrzymał prawo 26; zmierzał do ziemi obiecanej 27; ogłosił powtórnie prawo 28; umarł przed wejściem do ziemi obiecanej 29; był pierwszym z proroków 43; spotkał Słowo-Logos w krzaku ciernistym 46.

Narodzenie:

chrzest nowym narodzeniem 3,7.

Niebios:

siedem sfer niebieskich 9.

Nieposłuszeństwo:

człowiek nieposłuszny wobec Boga 16,17; nieposłuszeństwo Adama zostaje zniesione przez posłuszeństwo Chrystusa 31,34,37; nieposłuszeństwo Ewy zniesione przez posłuszeństwo Maryi 33.

Niestworzony:

tylko Bóg jest niestworzony 5,6.

Nieśmiertelność:

człowiek, gdyby zachował przykazanie pozostałby nieśmiertelny 15; nieśmiertelność Chrystusa zmartwychwstałego 48,72; trzeba by nieśmiertelność włączyła to, co śmiertelne 33.

Niezniszczalność:

owoc wspólnoty z Bogiem 31,40; Ojciec daje niezniszczalność tym, którzy dochodzą do niego przez Syna 7; niezniszczalność Chrystusa zmartwychwstałego 72; odrzucić zepsucie by zyskać niezniszczalność 55.

Niewiara:

ludu wybranego na pustyni 27.

Noe:

uratowany od potopu dzięki swej sprawiedliwości 19; przymierze z Noem 22.

Nowość:

nowa droga pobożności i sprawiedliwości dla narodu wybranego 89; nowość Ducha 90; nowe przymierze 90, nowy sposób wylania Ducha na ludzkość 6; Duch odnawia dla Boga człowieka na całej ziemi 6.

Obietnica:

dana Abrahamowi 24,35; Dawidowi 36; dana ojcom 37,41; powołanie pogan do obietnicy dziedzictwa 91.

Obraz:

Obraz i podobieństwo: człowieka wobec Boga 32,55,97; człowiek stworzony na obraz Boży 11; człowiek podobny do Boga tak pod względem ciała jak i duszy 11; Syn Boży obrazem Boga 22; człowiek stworzy na obraz Syna 22; Syn objawił się aby przywrócić na nowo podobieństwo obrazu do siebie 33.

Obrzezanie:

dane Abrahamowi jako znak usprawiedliwienia i wiary 24.

„Oikonomia”:

patrz: Ekonomia zbawienia.

Ojciec:

miłować Boga ponieważ jest Ojcem 3; Bóg ojcem wierzących 8; przystępować do Ojca przez pośrednictwo Syna 7,47; Duch woła w nas Abba, Ojczy 5; Ojciec zapewnia nam nieśmiertelność 7.

Otchłanie:

zstąpienie Chrystusa do otchłani 78.

Pan:

Bóg jest panem i stwórcą wszystkiego 3,8,44,47,48,49,50; Chrystus jest panem 44,47,48,49,51.

Pieczęć:

chrztu 3, 100

Pierwszeństwo:

Słowa-Logosu 39,40.

Podobieństwo: patrz: Obraz.

Poganie:

wezwanie pogan 21,28,41,42,89,90,91,94,95; Kościół z pogan 21,42; wezwanie pogan zapowiedziane przez proroków 28,41; zrealizowane przez apostołów 41; owocem błogosławieństwa Jafeta 21,42; wezwanie pogan w nowości Ducha 89,90,94; Bóg usprawiedliwia pogan dzięki wierze identycznej do wiary Abrahama 35; Bóg obdarzył pogan dziedzictwem i doprowadził do pełni 95.

Pokój:

odzyskany dzięki Synowi Bożemu 86; pokój między ludźmi owocem męki Chrystusa 72.

Posłuszeństwo:

Chrystusa przeciwstawieniem nieposłuszeństwa Adama 31,33,34; posłuszeństwo Dziewicy Maryi przeciwstawieniem nieposłuszeństwa dziewczicy Ewy 33.

Poncjusz Piłat:

ukrzyżował Jezusa 97.

Poznanie Boga:

poznanie Ojca jest Syn, poznanie Syna Bożego dokonuje się w Duchu Świętym 7; Syn wzywa rozproszonych do poznania Ojca 34; Bóg pragnienie poznania Boga bardziej niż ofiar 96; bezbożni nie znają Boga, grzesznicy znają Boga, ale nie przestrzegają jego przykazań 3.

Prawda:

ciało prawdy i jej głoszenie 1; opuścić błąd dla prawdy 55; heretycy sądzą, że odnaleźli coś większego od prawdy 99.

Prawo:

w czasach średnich Bóg prowadził Żydów przez prawo 8; Mojżesz otrzymał prawo 87; w Chrystusie zostało spełnione 89; wierzący chrześcijanie nie potrzebują już więcej prawa jako pedagoga 96; prawo mężem synagogi 94.

Proroctwa:

Chrystus wypełnił na sobie wszystkie zapowiedzi prorockie 86.

Prorocy:

natchnieni przez Ducha Świętego 30,42,49; pouczają lud 30; zwiastują rzeczy przyszłe 34,42,67; zapowiadają przyjście Syna Bożego 5,6,30,53,54,66; dowód prorocki 42,86; Chrystus przemawiał przez proroków 50,73; Logos przemawiał przez proroków 34,68,92; Logos objawił się prorokom według szczególnego dla każdego z nich sposobu prorokowania 6; prorok dzięki Duchowi Świętemu zapowiada rzeczy przyszłe jako już zaistniałe 67.

Przeegzystencja:

Syn istniał zanim przyjął ciało 43,44,45,46,51; Syn istnieje przed wszelkim stworzeniem 43,47,48,52; Syn przeegzystuje przy Ojcu 30.

Prezbiterzy:

uczniami apostołów 3; nauczają o pokoju i pojednaniu w czasach Chrystusa 61.

Przekleństwo:

węża 16; Chama i jego potomstwa 20,21,23.

Przymierze:

zawarte z ludźmi po potopie 22; nowe przymierze zapowiedziane przez Jeremiasza 90.

Rekapitulacja:

Syn Boży zjednoczył wszystko przez swoje wcielenie 6,30,37; wcielenie zjednoczeniem całej ludzkości 99; Pan zjednoczył w sobie pierwszego człowieka 32; Adam zjednoczony na nowo w Chrystusie, Ewa zjednoczona w Maryi 33; Bóg doprowadził wśród pogan wiarę Abrahama do pełni 95; Mojżesz w Powtórzonym Prawie streścił dawne wydarzenia zbawcze 28.

Reguła:

wiary, którą należy przestrzegać 3.

Salomon :

zbudował świątynię w Jerozolimie na podobieństwo namiotu Mojżesza jako zapowiedź niebieskich tajemnic 29.

Sąd:

Bóg sędzią wszystkich ludzi 8; sąd potopu 19; pokolenie Chama wydane sądowi 20,25; sąd Chrystusa 41,44,48,62,85; kara na sądzie dla tych, którzy nie uwierzyli w Chrystusa 56; podjęcie sądu w męce Chrystusa 69.

Sem:

błogosławieństwo Sema 21; Kościół mieszka w domu Sema 21; Kościół z pogan w domu Sema 42.

Słowo:

Syn Boży Słowem (Logosem) Boga 5,6,43; Słowo życia i Słowo prawdy 41; Słowo stwórcze 38; Bóg stworzył wszystko przez swoje Słowo 5,43; Słowo daje istnienie i umacnia 5; kieruje Duchem 5; kieruje wszystkimi rzeczami 39; Słowo zaznaczone we wszechświecie w kształcie krzyża 34; przechadzało się w raju 12; spotykało się z Abrahamem 45; było cały czas z ludźmi 45; stało się ciałem 31,39,94; przyjęło zrodzenie w ciele z naszego powodu 39; postępować za Słowem 96.

Sługa:

Syn Boży sługą Ojca 51,68.

Służba:

moce niebieskie służą Bogu stwórcy pod kierunkiem Ducha 9; święta służba nakazana przez Mojżesza obrazem służby niebieskiej 9,26; nasza służba Panu 8; aniołowie służą człowiekowi w raju 11,12.

Sprawiedliwość:

życie w sprawiedliwości 41,42; praktykować sprawiedliwość 96; umrzeć w sprawiedliwości 56; nowa droga pobożności i sprawiedliwości 89; sprawiedliwość wynikająca z wiary 61.

Sprawiedliwy:

Noe w dniach potopu 19; Chrystus jako sprawiedliwy 39; 72; sprawiedliwi prześladowani 17,72; Bóg ma litość nad sprawiedliwym 60.

Stworzenie:

Bóg stwórcą wszystkiego 3,4,8,10; stworzył wszystko przez Słowo 5,43; stworzył Adama własnymi rękami 8,11,15,32; w stworzone ciało Bóg tchnął dech życia 8,11,14; Chrystus został utworzony w łonie Maryi 50,51; Chrystus zmieszał i utrwalił w stworzeniu Bożym ducha Bożego 97. Por. Człowiek; Adam.

Syn Boży:

Słowem Ojca 5,53; Synem Bożym 47; Syn zrodzony przez Ojca 47,48,49; istnieje przed wszystkimi rzeczami 43,48,51,52; wszystko zostało przez niego stworzone 43; tylko przez Syna można dojść do Ojca 7,47; stał się człowiekiem 92; por. Chrystus; Słowo.

Szabat:

szabat nieustanny 96.

Szatan:

anioł odstępcą 16.

Świątynia:

ciało człowieka świątynią Boga 96.

Testament:

w czasach ostatnich otwarty przez Boga 8; nowy testament otwarty dla pogan 91.

Uzdrowienia:

dokonane przez Syna Bożego, który stał się człowiekiem 67.

Usprawiedliwienie:

Abraham usprawiedliwiony przez wiarę 24,35,93; Chrystus usprawiedliwia wszystkich, którzy do niego się zbliżają 88; Chrystus usprawiedliwia pogan dzięki ich wierze podobnej do wiary Abrahama 35.

Wcielenie:

Syna Bożego 3,31,32,33,53,84,94,99,100; współdziałanie Ojca 53,57; „ekonomia” zbawcza wcielenia 99,100.

Wiara:

zachować całość wiary bez ujmowania i dodawania 2; zachować regułę wiary 3; wiara i wykonywanie przykazań 1,2,3,95; opiera się na rzeczach prawdziwie istniejących 3;

źródłem zbawienia 3,46,52,69,89; zmiana człowieka pod wpływem wiary 61,79; wiara i przykazanie miłości 87; przez wiarę stajemy się dziećmi Abrahama 35,93,95; przez wiarę uczymy się miłować Boga i bliźniego 95; dzięki wierze serce nasze widzi Boga 93.

Wolność:

człowiek stworzony jako wolny i samodzielny 11.

Wstąpienie:

wstąpienie Chrystusa do nieba 83,85,88.

Zazdrość:

zazdrość szatana wobec człowieka powoduje przekroczenie przez człowieka zakazu Bożego 16.

Zbawienie:

stało się widzialne dzięki Synowi Bożemu 97; zbawienie sprawiedliwych przed Chrystusem 56; troska o zbawienie 1.

Zło:

drzewo poznania dobra i zła 15; w raju dech życia swoją mocą nie pozwalał człowiekowi na zło 18; Syn Człowieczy zniósł wiedzę zła i wprowadził wiedzę dobra 33,53.

Zmartwychwstanie:

zmartwychwstanie Chrystusa 38,41,61,62,72,73,83, zapowiada nasze zmartwychwstanie 38,39,41; nasze ciała zmartwychwstaną mocą Ducha 42.

Zmieszanie:

moc Boża zmieszana z ziemią przy stworzeniu człowieka 11; Duch Boży miesza się z ciałem Chrystusa 41; Syn Boży zmieszał Ducha Boga Ojca ze stworzeniem 97.

Życie:

droga życia 41,98; tchnienie życia 8,11,14; życie wieczne 41; Syn Boży otrzymał od Ojca moc udzielenia nam życia 97.

SPIS TREŚCI

<i>Wprowadzenie</i>	
Kościelne nauczanie w II wieku	5
Skróty	14
Wybrana bibliografia	15
 [<i>Wstęp</i> : związek prawdy, wiary i życia: 1-3A]	21
 [CZĘŚĆ PIERWSZA: Nauka Apostołów: 3A-4A]	25
[Reguła chrześcijańskiej wiary: Bóg Ojciec, Syn i Duch Święty wobec człowieka: 4-8]	25
[Niebo i aniołowie częścią stworzenia: 9-10]	31
[Człowiek stworzony przez Boga i początek jego dziejów: 11-15]	33
[Grzech, kara i wygnanie, błogosławieństwo i przekleństwo: 16-23]	37
[Abraham i jego wiara: 24]	43
[Izrael w niewoli egipskiej i jego wyzwolenie: 25]	45
[Wędrowka przez pustynię, objawienie Boga, powtórne nadanie prawa i wejście do ziemi obiecanej: 26-28]	46
[Dawid i świątynia w Jerozolimie: 29]	48
[Prorocy zapowiadają wcielenie Syna Bożego, drugiego Adama: 30-33]	48
[Ukrzyżowany jako powszechny Zbawca: 34-37]	52
[Przeciw heretykom: 38-39]	56
[Przybycie zapowiedzianego przez proroków Zbawiciela, rozesłanie apostołów, powstanie Kościoła i jego rozwój: 40-42a]	58
 [CZĘŚĆ DRUGA: Dowód spełnionych proroctw: 42A-98]	61
[Biblijne dowody preegzystencji Syna Bożego: 43-46]	61
[Ojciec, Syn i Duch Święty: 47]	65
[Biblijne przepowiedzi wywyższenia Syna Bożego: 48-52]	66
[Biblijne przepowiedzi zrodzenia z Dziewicy i objawienia się w człowieczeństwie: 53-60]	69

[Biblijne zapowiedzi okoliczności i skutków przyjęcia człowieczeństwa przez Chrystusa: 61-66]	75
[Zapowiedzi cudownych uzdrowień: 67]	78
[Zapowiedzi męki, śmierci, zstąpienia do otchłani, zmartwychwstania i wniebowstąpienia: 68-85]	79
[Wiarygodność świadków: 86-87]	89
[Wyjątkowy Zbawca: 88]	90
[Nowe drogi zbawienia, nowy człowiek i nowy duch: 89-93]	91
[Kościół zamiast synagogi, wiara zamiast prawa: 94-96]	93
[Nowy lud zbawionych: 97]	96
[Zakończenie: 98-100]	98
[Pewność naszej wiary: 98]	98
[Trzy główne błędy heretyków: 99-100]	98
[Ireneusza Wykład apostołskiego nauczania]	99
Indeks biblijny	101
Indeks cytatów i odniesień do literatury wczesnochrześcijańskiej	105
Indeks rzeczowy	108

W serii „Źródła Myśli Teologicznej” ukażą się wkrótce:

Hieronim, *Komentarz do Księgi Jonasza*

Orygenes, *Komentarz do Ewangelii św. Mateusza*

Orygenes, *Homilie o Izajaszu i Ezechielu*

Teodoret z Cyru, *Komentarz do I i II Listu do Koryntian*

Teodoret z Cyru, *Komentarz do Listów św. Pawła do Efezjan, Galatów i Filipian*

Nowacjan, *O Trójcy Świętej*

Grzegorz Cudotwórca, *Mowa na cześć Orygenesa*

Mariusz Wiktorynus, *Komentarz do Listów do Efezjan, do Galatów i do Filipian*

Polecamy następujące książki *Mysli Teologicznej*:

Seria pod redakcją ks. Arkadiusza Barona i ks. Henryka Pietrasa SJ

1. L. Padovese, *Wprowadzenie do teologii patrystycznej*, 1994
2. S. Bastianel, L. Di Pinto, *Biblijne podstawy etyki*, 1994
3. J. Wicks, *Wprowadzenie do metody teologicznej*, 1995
4. M. Szentmártoni SJ, *Psychologia pastoralna*, 1995
5. J. Kulisz SJ, *Wprowadzenie do teologii fundamentalnej*, 1995
6. I. de la Potterie SJ, *Modlitwa Jezusa*, 1996
7. K. Demmer, *Wprowadzenie do teologii moralnej*, 1996
8. G. Ghirlanda, *Wprowadzenie do prawa kościelnego*, 1996
9. J. Sudbrack, *Mistyka*, 1996
10. Ch. A. Bernard, *Wprowadzenie do teologii duchowości*, 1996
11. H. Waldenfels SJ, *Odkrywać Boga dzisiaj*, 1997
12. P. Gilbert, *Wprowadzenie do teologii Średniowiecza*, 1997
13. J. O'Donnell, *Wprowadzenie do teologii dogmatycznej*, 1997
14. J. A. Fitzmyer SJ, *Pismo duszą teologii*, 1997
15. H. de Lubac SJ, *Medytacje o Kościele*, 1997
16. L. F. Ladaria, *Wprowadzenie do antropologii teologicznej*, 1997